

Σερραϊκό μαικτο

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΣΕΡΡΩΝ (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ)

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΣΕΡΡΕΣ 2022

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΩΣΤΟΒΑΣΙΛΗΣ

ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΟΥ
ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟΥ ΣΕΡΡΩΝ (Demir-Hisar, Temürhisâr)
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Ε. Μνημεία της Οθωμανικής Περιόδου

Ακολουθώντας (σε συνέχεια) την ανάλυση του Α΄ Μέρους της μελέτης, όπου διερευνήθηκαν οι παράμετροι της οθωμανικής κατάκτησης, η πληθυσμιακή εξέλιξη της πόλης έως και την απελευθέρωση το 1913, και κυρίως η πολεοδομική διάρθρωση και εξέλιξη του οικισμού που αποτελεί και το κύριο αντικείμενο της μελέτης, ακολουθεί η αναλυτική περιγραφή των οθωμανικών μνημείων, που έδωσαν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα στην οθωμανική αυτή πόλη. Η περίπτωση του τμήματος του χαμπί που επιβιώνει έως τις μέρες μας, αποτελώντας ένα εξαιρετικό δείγμα της οθωμανικής αρχιτεκτονικής τυπολογίας, αλλά και η αντίστοιχη περίπτωση της διατήρησης της ΝΑ γωνίας του τεμένους της Αγοράς, σε συνδυασμό με τη διατήρηση της πολεοδομικής, και σε πολλές περιπτώσεις αρχιτεκτονικής δομής στο Βαρόσι, οριοθετούνται ως εξαιρετικές σε σχέση με τη διάρθρωση του σύγχρονου οικιστικού ιστού, που έχει διαφυλάξει ελάχιστα δείγματα από την οθωμανική περίοδο. Γι αυτό το λόγο τα εναπομείνοντα αυτά υπολείμματα της μεταβυζαντινής πόλης αποτελούν πολύτιμα στοιχεία, από αρχιτεκτονική αλλά κυρίως από πο-

* Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον υπεύθυνο ύλης, Δρ. Νίκο Μπονόβα, Αρχαιολόγο, για την πρόταση δημοσίευσης του παρόντος άρθρου, αλλά και για τις πολύτιμες πληροφορίες του ως προς τη χωρική επισήμανση της θέσης του χαμπί και τις εν γένει επισημάνσεις του που κατέληξαν σε μια δημιουργική συνεργασία. Παράλληλα ευχαριστώ θερμά τον Πρόεδρο κο Δημήτριο Δημούδη για τη σημαντική επισήμανση της αρχαιολογικής ανασκαφής στην περιοχή του Petrich, τον Αντιπρόεδρο κο Βασίλειο Γιαννογλούδη, την Καθηγήτρια Δρ. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου για τις πολύτιμες πληροφορίες και επισημάνσεις της, αλλά και τα υπόλοιπα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ.) για τη δημιουργική φιλοξενία στις σελίδες του σημαντικού αυτού επιστημονικού περιοδικού.

λεοδομική άποψη, στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της εικόνας της οθωμανικής πόλης.

Ε1. Τζαμιά

Αναλύοντας τα μνημεία και ειδικότερα τα τζαμιά της πόλης μέσα από το χάρτη του Chabert του 1832, διαπιστώνουμε την καταγραφή στο συγκεκριμένο χάρτη ενός συνόλου έξι τζαμιών (στη συνέχεια σημειώνονται με την αντίστοιχη αριθμηση του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που παρουσιάστηκε στο Α΄ Μέρος της μελέτης). Ένα 7^ο Τζαμί καταγράφεται στη βιβλιογραφία. Δύο εξ' αυτών ήταν τα σημαντικότερα για την πόλη: Το Τσαρσί-Τζαμί (Τζαμί της Αγοράς) και το Εσκή Τζαμί (Παλαιό Τζαμί).

1. Τσαρσί-Τζαμί/Çarşı Camii (Τζαμί της Αγοράς). Βρισκόταν στο κέντρο της Αγοράς που διαρθρωνόταν στο μέσον περίπου του νότιου πεδινού τμήματος του οικισμού, πάνω στον κεντρικό οδικό άξονα που οδηγούσε από την είσοδο της πόλης προς το Βαρόσι¹. Πρόκειται για μεγάλης κλίμακας τζαμί, στην πρόσοψη του οποίου κυριαρχούσε η χαρακτηριστική κιονοστοιχία του προστώου, με τα οθωμανικής τεχνοτροπίας κιονόκρανα. Την ίδια τεχνοτροπία θα την συναντήσουμε και στο δεύτερο σημαντικό για την πόλη τζαμί το Εσκή Τζαμί (Παλαιό Τζαμί). Κατά την περίοδο της Α΄ Βουλγαρικής κατοχής, και συγκεκριμένα το 1912 οι Βούλγαροι κατεδάφισαν τον μιναρέ του τζαμιού κατά την μετατροπή του τζαμιού σε εκκλησία, προς τιμή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου².

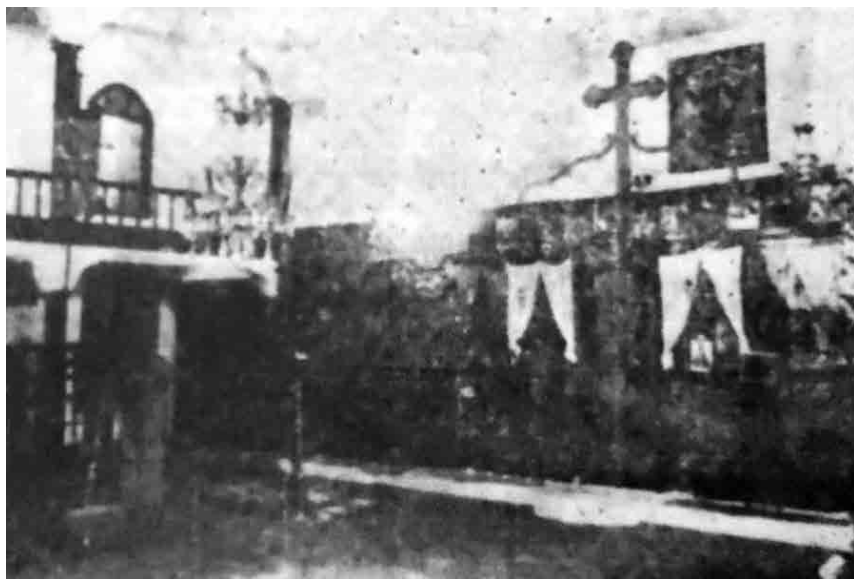
Σε φωτογραφία του μεσοπολέμου (εικ. 18) μπορεί κανείς να διακρίνει το σύνολο της όψης του τζαμιού και τη σχέση του με τον ευρύτερο χώρο της Αγοράς. Στη φωτογραφία αυτή διακρίνεται το προστώο με τη χαρακτηριστική διαμόρφωση της οθωμανικής κιονοστοιχίας στο χώρο της εισόδου, που αποτελούσε το κύριο μορφολογικό χαρακτηριστικό του μνημείου. Η σχέση του τζαμιού με την Αγορά ήταν άμεση, ακολουθώντας τον κλασικό τρόπο διαμόρφωση της αγοράς, όπου το τζαμί έ-

1. Η αγορά αναφέρεται ρητά και σε ένα κείμενο του σημαντικού λογοτέχνη Στρατή Δούκα, όπου τονίζεται και η διαφοροποίηση που έγινε στην πόλη κατά τα χρόνια του μεσοπολέμου στον 20^ο αι. Ο ίδιος σημειώνει: «Έχω να το δω περίπου δεκαπενταετία. Θυμάμαι τους κοφτούς βράχους του, που ορθώνονται πάνω από την πόλη, κλείνοντας σαν δύο βαριά θυρόφυλλα τις βορεινές προσβάσεις του προς την μεγάλη πεδιάδα των Σερρών, απ' όπου ο Κρουσοβίτης γλιστρούσε κατεβαίνοντας δίπλα από τα δέντρα της όχθης κάτω απ' το παλιό πέτρινο γιοφύρι, που έδενε την αγορά με την πόλη» (Στρατής Δούκας, «Για να γνωρίσουμε την Ελλάδα. Σιδηρόκαστρο», περιοδικό *Η Νεολαία*, τεύχος 10/10-2-1940, σ. 596).

2. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, *Σιδηρόκαστρο - Αιώνια Πόλη του Κάστρου*, Σιδηρόκαστρο: Τυποτεχνική Σιδηρόκαστρου, 2005, σ. 90.

Εικ. 18. Λεπτομέρεια πανοραμικής μεσοπολεμικής φωτογραφίας του κεντρικού τμήματος της κύριας οθωμανικής συνοικίας και της Αγοράς. Διακρίνεται το Τσαρσί Τζαμί (Çarşı Camii/Τζαμί της Αγοράς - επισημαίνεται με κύκλο στα αριστερά της αγοράς) και το πλάτωμα (η κεντρική πλατεία της πόλης) που διαρθρωνόταν μπροστά από την αγορά και σε εγγύτητα με το τζαμί (Πηγή: Βασίλης Τζανακάρης, Το ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ επί πτερύγων ιστορίας, Έκδοση Δήμου Σιδηροκάστρου, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 40-41).

Εικ. 19. Φωτογραφία του εσωτερικού του Τσαρσί Τζαμιού το 1912, όταν είχε μετατραπεί από τους Βουλγάρους σε εκκλησία των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Αριστερά διακρίνεται η Dikka, το υπερυψωμένο επίπεδο με ξύλινη συνήθως κατασκευή, απ' όπου ο μιάμις απάγγελλε το Κοράνι (Πηγή: Έκδοσις Επιτροπής Δημοτικής Βιβλιοθήκης Σιδηροκάστρου, Σιδηροκάστρου, 1913-1963, σ. 20).

παιζε πολύ σημαντικό ρόλο. Σε μία άλλη φωτογραφία από την περίοδο της Α΄ Βουλγαρικής Κατοχής (εικ. 19) μπορεί κανείς να δει τις λεπτομέρειες από το εσωτερικό του τζαμιού, που είχε μετατραπεί από τους Βουλγάρους σε εκκλησία, προς τιμή των Αγίων Κυρίλλου και Μεθοδίου. Παρόλη την μετατροπή του σε ορθόδοξη εκκλησία, διακρίνεται ευκρινώς στο αριστερό τμήμα της φωτογραφίας η Dikka (το υπερυψωμένο επίπεδο με ξύλινη συνήθως κατασκευή, απ' όπου ο μιάμις απάγγελλε το Κοράνι). Σε μία τρίτη (εικ. 20), πολύ σημαντική αρχαιακή φωτογραφία πριν από τον μεσοπόλεμο, διακρίνεται ο μιναρές του τζαμιού. Είναι κι αυτή, με τη σειρά της, η μοναδική φωτογραφία όπου εμφανίζεται ο μιναρές του τζαμιού, καθιστώντας την μια από τις πολυτιμότερες ιστορικές πηγές, ενώ παράλληλα αποτυπώνεται και η περιοχή του θρύλου «του δικέφαλου βυζαντινού αετού» στον κάθετο βράχο του Ισσαρίου,

Εικ. 20. Πανοραμική φωτογραφία της πόλης πριν τον μεσοπόλεμο. Σε κύκλο στα αριστερά διακρίνεται ο μιναρές του Τσαρσί Τζαμιού (Τζαμί της Αγοράς). Δίπλα ακριβώς από τον μιναρέ διακρίνεται αρχοντική οικία σχήματος Γ, με «διαβατικό» (δίοδο στο ισόγειο). Με τον πάνω αριστερά μικρό κύκλο σημειώνεται ο μιναρές του Ελιά Μπέη Τζαμί στο Βαρόσι, ενώ στα δεξιά με κύκλο η περιοχή του θρύλου «του δικέφαλου βυζαντινού αετού»³ στον κάθετο βράχο του Ισσαρίου (Πηγή: Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηρόκαστρο», Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του, Ειδική έκδοση Δήμου Σιντικής για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Σιντικής, 2014, σ. 432).

3. Κατά την περίοδο της Β΄ Βουλγαρικής Κατοχής (1916-1918) οι Βούλγαροι ανατίναξαν με δυναμίτη τον δικέφαλο αετό που ήταν φιλοτεχνημένος με χρυσές ψηφίδες στην κάθετη πλευρά του βράχου του Σιδηρόκαστρου, στο Ισσαρί (https://el.wikipedia.org/wiki/Σιδηρόκαστρο_Σερρών). Από εκείνη τη στιγμή η ύπαρξη του δικέφαλου αετού πέρασε στο θρύλο από γενιά σε γενιά που πάντα προσπαθούν να τον σχηματοποιήσουν, υπερμεγέθη, στο σημείο αυτό του κάθετου βράχου.

Εικ. 21, 22. Τοπογραφική αποτύπωση του Τσαρσί Τζαμιού. Ο αριστερός χάρτης (της δεκαετίας του 1960) διατηρεί την κάτοψη του τζαμιού που διακρίνεται σε κύκλο (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», στην ενότητα των τιμητικών τόμων με τίτλο Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, τόμος Δ', Έκδοση της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 103, Αθήνα, 1990, εικ. 4, σ. 178). Ο δεξιό χάρτης αποτελεί απόσπασμα του Πολεοδομικού Σχεδίου του 1934 με τη χάραξη των νέων οικοδομικών τετραγώνων (με τις έντονες γραμμές). Εκτός από το Τσαρσί Τζαμί (σε κύκλο), σημειώνεται με έλλειψη και ο χώρος της Αγοράς με τα 297 μικρά καταστήματα (σύμφωνα με τον Μ. Kiel) - (Πηγή: Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 440).

στην περιοχή της γέφυρας του Κρουσοβίτη.

Μετά το 1913 και την αποχώρηση των Βουλγάρων, τα μερικώς κατεστραμμένα τεμένη παραδόθηκαν από την ελληνική πολιτεία εκ νέου στους μουσουλμάνους, μέχρι και την αποχώρησή των τελευταίων, με τις ανταλλαγές των πληθυσμών, και από το 1924 περιήλθαν πια στη δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας (ως ανταλλάξιμος μουσουλμανική περιουσία). Ακολούθως μισθώθηκαν για διάφορες χρήσεις ή εκποιήθηκαν οριστικά με πλειοδοτικές διαδικασίες. Το Τσαρσί Τζαμί περιήλθε στην κυριότητα του Γεωργικού Πιστωτικού Συνεταιρισμού «Άγιος Τρύφων», επισκευάστηκε και λειτούργησε ακολούθως ως αίθουσα κινηματογράφου «Ολύμπιον»⁴, για να κατεδαφιστεί κατά τη δεκαετία του 1970 και να ανεγερθεί στη θέση του πολυκατάστημα τροφίμων, χρήση που διατηρεί ακόμη και σήμερα.

Είναι πολύ σημαντικό ότι κατά την επίσκεψή μας στο χώρο του πρώην τεμένους, το καλοκαίρι του 2017, ταυτοποιήθηκε στο πίσω μέρος, που χρησιμοποιείται ως χώρος αποθήκευσης του πολυκαταστήματος τροφίμων, η ΝΑ γωνία του τεμένους με το γωνιακό πίσω παράθυρο του μνημείου να διασώζεται σε καλή κατάσταση, αποκαθιστώντας ένα

4. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, «Οι μεταμορφώσεις του αστικού χώρου στο Σιδηρόκαστρο», *Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του*, Ειδική έκδοση Δήμου Σιντικής για τα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Σιντικής, 2014, σσ. 437-438.

τιμήμα της οθωμανικής περιόδου ως μια εξαίρεση του οικιστικού ιστού που έχει διαφυλάξει ελάχιστα δείγματα από την οθωμανική περίοδο. Γι αυτό και το σημαντικό αυτό εύρημα του τζαμιού έχει ιδιαίτερη αξία, από αρχιτεκτονική αλλά κυρίως από πολεοδομική άποψη, στην προσπάθεια ανασυγκρότησης της εικόνας της οθωμανικής πόλης. Στη συνέχεια ένα ακόμη μνημείο που διατηρείται έως σήμερα, το χαμάμι της πόλης, θα δώσει με τη σειρά του μια επιπρόσθετη ψηφίδα στον χάρτη της οθωμανικής πόλης, και θα αποδώσει παράλληλα τα διατηρημένα αρχιτεκτο-

Εικ. 23. Άποψη από το βράχο Ισάρι (περιοχή του βυζαντινού κάστρου) της κεντρικής περιοχής και της κεντρικής πλατείας του Σιδηροκάστρου, όπου κατά την οθωμανική περίοδο χωροθετούνταν η αγορά της πόλης. Σε κύκλο σημειώνεται το μοναδικό υπολείμμα από το Τσαρσί Τζαμί που ταυτοποιήθηκε κατά την επίσκεψή μας στο χώρο του πρώην τεμένους (φωτ.τ.σ., 2017).

Εικ. 24, 25. Τα μοναδικά υπολείμματα από το Τσαρσί Τζαμί στη ΝΑ γωνία του τζαμιού με το γωνιακό πίσω παράθυρο του μνημείου να διασώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση. Το παράθυρο φέρει την κλασική καμπύλη στέψη και η όλη κατασκευή αποτελείται αποκλειστικά από αργολιθοδομή με εγκάρσιες ζώνες οπτόπλινθων και ξυλοδεσιών (φωτ.τ.σ., 2017).

νικά μορφολογικά χαρακτηριστικά της πρώιμης οθωμανικής περιόδου.

4. (Η αριθμηση είναι σύμφωνα πάντα με την αντίστοιχη αριθμηση του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που αναλύει τον χάρτη του Chabert του 1832). Το Εσκή Τζαμί/Eski Camii (Παλαιό Τζαμί), το παλιότερο τζαμί της πόλης και πυρήνας της πρώτης ανάπτυξης του μουσουλμανικού στοιχείου αμέσως μετά την κατάκτηση, ιδρύθηκε από τον Μουράτ Α΄ δύο χρόνια μετά την κατάκτηση, το 1385, όταν ο σουλτάνος πραγματοποίησε τη δεύτερη επίσκεψή του στην πόλη, στο πλαίσιο εκστρατείας του για τη Σερβία⁵. Διέθετε υψηλό μιναρέ και κιονοστοιχία στην όψη του προστώου, με τα χαρακτηριστικά οθωμανικής τεχνοτροπίας κιονόκρανα. Η πρόσοψή του έχει αποθανατιστεί σε φωτογραφία εποχής, όπου πίσω από την κιονοστοιχία διακρίνεται παράλληλα η κεντρική είσοδος, η κλασική διαμόρφωση των πλευρικών παραθύρων εκατέρωθεν της εισόδου, ενώ υπάρχει και μία πάνω ζώνη ανοιγμάτων, σε κατακόρυφη αντιστοιχία με την είσοδο και τα πλευρικά παράθυρα.

Κατά την περίοδο της Α΄ Βουλγαρικής Κατοχής, και συγκεκριμένα το 1912, οι Βούλγαροι κατεδάφισαν τον μιναρέ του τζαμιού, μετατρέποντας το τζαμί σε καφενείο για την ψυχαγωγία των βουλγάρων στρα-

Εικ. 26. Πρόσοψη του Εσκή τζαμί με τη χαρακτηριστική κιονοστοιχία του προστώου. Διακρίνεται η κεντρική είσοδος, η κλασική πλευρική διαμόρφωση των παραθύρων εκατέρωθεν της εισόδου, καθώς και μία πάνω ζώνη παραθύρων (Πηγή: Άννα Τολούδη, Σιντική - Ιστορία και παραδόσεις, Σέρρες, 1983, παράρτημα φωτογραφιών).

5. Αθ. Καραθανάσης, «Γενικό Ιστορικό Σημείωμα», Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του, ό.π., σ. 309.

τιωτών⁶. Μετά το 1913 παραδόθηκε από την ελληνική πολιτεία εκ νέου στους μουσουλμάνους, μέχρι και την αποχώρησή τους, με τις ανταλλαγές των πληθυσμών, και από το 1924 περιήλθε στη δικαιοδοσία της Εθνικής Τράπεζας, όπου μισθώθηκε για διάφορες χρήσεις. Λειτουργήσε κατά καιρούς ως νηπιαγωγείο, ως έδρα της φιλαρμονικής, ενώ παράλληλα «στεγάστηκαν οι πρόσκοποι και το Τάγμα Εθνοφυλακής και Άμυνας (Τ.Ε.Α.) Σιδηροκάστρου. Το συντριβάνι του, βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι τη δεκαετία του 1970 και περιβάλλονταν από ωραίο κήπο»⁷, που διαπιστώνεται και από την ευρύτητα του αύλειου χώρου, όπως αποτυπώνεται στο τοπογραφικό διάγραμμα της δεκαετίας του 1960 (εικ. 27). Κατεδαφίστηκε στις αρχές του 1970 ώστε να δώσει τη θέση του στο νέο, εκτός κλίμακας, ογκώδες Δημαρχείο, παρόλο που στο πολεοδομικό σχέδιο που εγκρίθηκε το 1934 ο χώρος του παλαιού τζαμιού είχε χαρακτηριστεί ως κοινόχρηστος χώρος/πλατεία (οικοδομικό τετράγωνο με την ένδειξη 1 στην εικ. 28)⁸.

Εικ. 27, 28. Τοπογραφική αποτύπωση του Εσκή Τζαμιού (σημειώνεται σε κύκλο) σε δύο αντίστοιχους χάρτες της πόλης. Ο αριστερός χάρτης (της δεκαετίας του 1960) αποτυπώνει την κάτοψη του τζαμιού, όπου διακρίνεται ο μεγάλος αύλειος χώρος του τζαμιού και η κομβική του χωροθέτηση στην είσοδο της πόλης, πάνω στον επιμήκη άξονα που οδηγούσε στην αγορά (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, «Ηράκλεια Σιντική», στην ενότητα των τιμητικών τόμων με τίτλο Φίλια έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν, τόμος Δ', Έκδοση [Βιβλιοθήκη] της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αριθμ. 103, Αθήνα, 1990, σ. 178). Ο χάρτης δεξιά, απόσπασμα του Πολεοδομικού Σχεδίου του 1934, περιλαμβάνει κάτω από τις ρυμοτομικές γραμμές των νέων οικοδομικών τετραγώνων (που τονίζονται με έντονες γραμμές) και την αποτύπωση των κτιρίων που πραγματοποιήθηκε το 1928. Το Εσκή Τζαμί διακρίνεται σε κύκλο (Πηγή: Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 440).

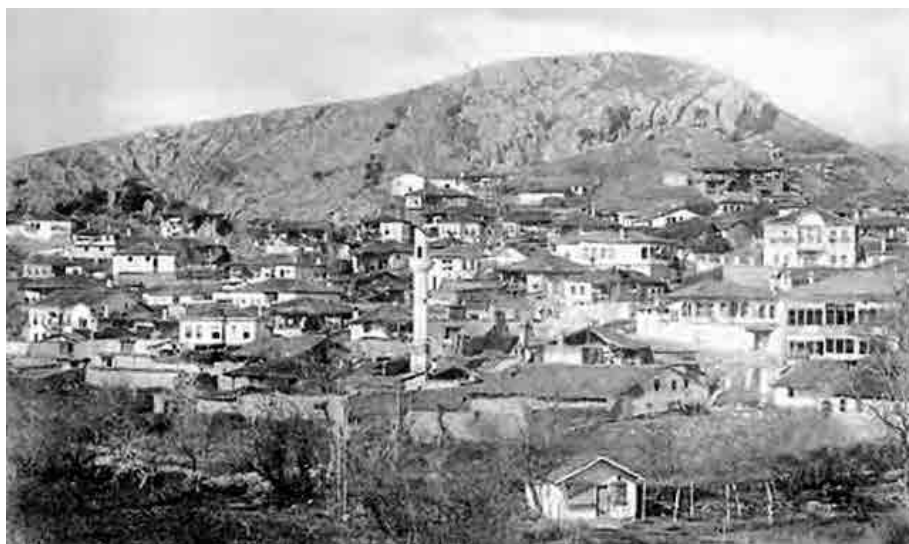
6. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, ό.π., σ. 90.

7. Το ίδιο.

8. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 444.

Παράλληλα υπήρχαν και τα δευτερεύοντα τζαμιά, που όμως λόγω του όγκου τους αλλά και της σπουδαιότητάς τους δεν μπορούν να συγκριθούν με τα δύο πρώτα. Οι αριθμοί που δίδονται ακολούθως αντιστοιχούν στην αντίστοιχη αρίθμηση του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που αναλύει τον χάρτη του Chabert του 1832:

2. Ελιά Μπέη Τζαμί, που χωροθετούνταν στην οθωμανική συνοικία στο νότιο τμήμα του Βαρουσιού, που αριθμούσε 25 οικογένειες που ήταν αναμειγμένες και με χριστιανικές οικογένειες⁹. Το τέμενος κλειδώθηκε από τους Βουλγάρους το 1912, ώστε να μην έχουν τη δυνατότητα οι μουσουλμάνοι να τελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, ενώ διατηρούνταν σε καλή κατάσταση μέχρι το 1922 που άρχισε η ανταλλαγή των πληθυσμών¹⁰. Το τζαμί, και για την ακρίβεια ο μιναρές του, αποτυπώνεται στην κλασική αυτοχρωματική φωτογραφία του Δεμίρ-Χισσάρ της αποστολής του Ιδρύματος “Archives de la Planète” (Αρχεία του Πλανήτη) με κωδικό (A 3899) με ημερομηνία λήψης την 17^η Σεπτεμβρίου 1913 (εικ. 12, Α΄ Μέρους της μελέτης), αλλά και σε πολλές άλλες φωτο-

Εικ. 29. Φωτογραφία του 1917, όπου διακρίνεται ο μιναρές του Ελιά Μπέη Τζαμί που ήταν κεραμοσκεπές. Η απόληξη του μιναρέ είναι κατεστραμμένη, ως αποτέλεσμα των ζημιών που είχαν προκαλέσει οι Βούλγαροι στρατιώτες το 1912 κατά την Α΄ Βουλγαρική κατοχή (1912-13). (Πηγή: Νικ. Παν. Σκαρλάτος, *ό.π.*, σ. 83).

9. Γ. Στιβαρός, (υπογράφει με το μονόγραμμα Σ. το άρθρο), «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου», φιλολογικό περιοδικό *Παρνασσός*. Έκδοση Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός, τόμος Β΄, τεύχος 7 (Ιούλιος), 1878, σ. 534.

10. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, *ό.π.*, σ. 91.

γραφίες εποχής. Όπως τεκμηριώνεται και από την επόμενη φωτογραφία του 1917 (εικ. 29) δεν επρόκειτο για τρουλοσκεπές τζαμί, καθώς πουθενά δεν εμφανίζεται τρούλος, αλλά για ένα απλό κεραμοσκεπές τζαμί.

3. Τζαμί στα βόρεια του Βαρουσιού. Από την όλη ανάλυση που προέκυψε και τις επιμέρους συγκρίσεις των αναφορών, το τζαμί αυτό θα πρέπει να ταυτίζεται με αυτό που περιγράφει ο Γ. Στιβαρός και το οποίο ήταν κατεστραμμένο ήδη στα 1878. «*Εις δε μιναρές ερειπιωμένος σώζεται εν μικρώ τινι αδεσπότη υπαίθρω εντός της ελληνικής συνοικίας, λείψανον της και εν αυτώ προϋπάρξεως, όχι πολύ προ πολλού Τούρκων μόνον, χωρίς όμως να χρησιμεύει νυν ως ιερόν αυτών*»¹¹. Εδώ έχουμε και την έμμεση πληροφορία ότι κατά το παρελθόν, πριν από κάποια χρόνια σε σχέση με το 1878 (που γράφεται η αναφορά του Γ. Στιβαρού) το τμήμα αυτό του Βαρουσιού ήταν μια αμιγώς μουσουλμανική συνοικία¹². Ο πρώιμος βέβαια τύπος κατοίκησης των χριστιανικών οικογενειών που καταγράφονται ήδη στην απογραφή του 1444 θα πρέπει να ήταν το κεντρικό οικιστικό τμήμα στο Βαρόσι, καθώς μόνο στο νότιο και βόρειο τμήμα του καταγράφονταν τζαμιά στο χάρτη του Chabert του 1832. Συνεχίζοντας ο Γ. Στιβαρός δίνει και μια επιπλέον πληροφορία: «*Περίεργον είνε ότι αντί του τουρκικού αστέρος και της ημισελίνου βλέπει τις επί της κορυφής του εν τω άκρω της ελληνικής συνοικίας εν χρήσει μιναρέ σταυρόν μικρόν μεταξύ των κεράτων της ημισελίνου, προς ον εννοείται οι Τούρκοι δεν ηξεύρω δια ποίαν παράδοσιν, προσποιούνται ότι δη προσεύχονται*»¹³. Η χρονολογία καταστροφής του τζαμιού αυτού θα πρέπει να αναζητηθεί ανάμεσα στα 1832 (όπου καταγράφεται στο χάρτη του Chabert) και στα 1878 (όπου έχουμε την αναφορά του Γ. Στιβαρού). Η πιθανότερη χρονολόγηση πιθανολογείται το 1836, λόγω του ότι τότε ήρθε χριστιανικός πληθυσμός από το γειτονικό Μελένικο και εγκαταστάθηκε στο Βαρόσι. Κατ' αυτόν τον τρόπο η αμιγής οθωμανική συνοικία προϋπήρχε πριν το 1836, στοιχείο που συμπίπτει και με την καταγραφή του τζαμιού στον χάρτη του Chabert το 1832. Παράλληλα μετά το 1836 και για την επόμενη σύντομη περίοδο και έως και λίγα χρόνια πριν το 1878 θα πρέπει να αναζητηθεί και η χρονολογία καταστροφής του μνημείου. Το χαρακτηριστικό της κορυφής του μιναρέ που είχε το ιδιώνυμο της συνύπαρξης της ημισελίνου μετά μικρού σταυρού αντί του κλασικού μοτίβου της ημισελίνου με το άστρο, παραμένει ένα στοιχείο αδιευκρίνιστο έως και σήμερα. Από την επίσκεψή μας στο Σιδηρόκαστρο και αναζητώντας τη θέση του τζα-

11. Γ. Στιβαρός, ό.π., σσ. 534-535.

12. ό.π., σσ. 535, 543.

13. ό.π., σ. 535.

μιού με βάση τη χωροθέτησή του στο χάρτη του Chabert, διαπιστώσαμε ότι στη συγκεκριμένη περιοχή, απέναντι από τον Μητροπολιτικό Ναό του Αγ. Γεωργίου, υπάρχει μεγάλος ανοικτός χώρος (σε αντίθεση με την υπόλοιπη πυκνή οικιστική δομή στο Βαρόσι), με απομεινάρια κτίσματος της οθωμανικής περιόδου (παραμένει στη θέση του ένα τμήμα τοίχου) καθώς και αρκετό δομικό υλικό από το πρώην κτίσμα. Ελέγχοντας την λοξή κατεύθυνση του τοίχου διαπιστώσαμε ότι κάλλιστα θα μπορούσε να ανήκει σε τζαμί, καθώς έχει τον κατάλληλο προσανατολισμό προς τη Μέκκα, με μία μικρή απόκλιση, στοιχείο φυσιολογικό αφού επρόκειτο για συνοικιακό τζαμί. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι ο αντίστοιχος έλεγχος για το Τσαρσί Τζαμί, με οδηγό τον εναπομείναντα ΝΑ γωνιακό τοίχο έδειξε ότι υπήρχε απόλυτος προσανατολισμός.

5. Βιράν-Τζαμί, που ήταν χωροθετημένο στην περιοχή του χειμάρρου της *μαϊμούδας* (βόρεια του χειμάρρου όπως αποδεικνύει η χαρτογράφηση του Chabert, αλλά και η ακόλουθη φωτογραφία εποχής - Εικ. 32). Βρισκόταν στην περιοχή που λειτουργούσαν κατά τη σύγχρονη περίοδο οι εγκαταστάσεις της οικοκυρικής σχολής και σήμερα ο 2^{ος} παιδικός σταθμός. Στην περιοχή υπήρχε μουσουλμανικό νεκροταφείο, που είτε ήταν χωροθετημένο στον αύλειο χώρο του τζαμιού, ή σε γειτονική περιοχή που συνόρευε με το τζαμί. Η συγκεκριμένη φωτογραφία εκτός από το ότι είναι η μοναδική που καταγράφει το Βιράν-Τζαμί είναι επί-

Εικ. 30. Απομεινάρια κτίσματος της οθωμανικής περιόδου, όπου παραμένει στη θέση του τμήμα τοίχου (επισημαίνεται με κύκλο) στη βόρεια περιοχή που Βαρουσιού, σε μια γενικά αδόμητη περιοχή, απέναντι από την Μητρόπολη του Σιδηροκάστρου, σε αντίθεση με την υπόλοιπη πυκνή οικιστική δομή στο Βαρόσι. Η περιοχή συμπίπτει με την περιοχή χωροθέτησης ενός τζαμιού στο χάρτη του Chabert. Ελέγχοντας την λοξή κατεύθυνση του τοίχου που συμπίπτει σε γενικές γραμμές με την κατεύθυνση των τζαμιών θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ανήκει στο χαρτογραφημένο από τον Chabert μνημείο (φωτ.τ.σ., 2017).

σης η μοναδική που αποτυπώνει και τον πύργο του Ωρολογίου που είχε ανεγερθεί στον απέναντι λόφο. Το Βιράν-Τζαμί ήταν ένα μικρό κεραμοσκεπές κτίσμα που εξυπηρετούσε κυρίως τις θρησκευτικές συνοικιακές ανάγκες των κατοίκων της περιοχής. Παρόλο ότι βρισκόταν απέναντι από τα «τα Αράπικα», τη συνοικία των τουρκόγυφτων που ήταν χωροθετημένη από την απέναντι μεριά (σε σχέση με τη *μαϊμούδα*), δεν απευθυνόταν σε αυτούς, καθώς είναι γνωστό ότι οι τουρκόγυφτοι παρόλο που ήταν μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα «δεν πατούσι το Τζαμί», όπως αναφέρει και ο Γ. Στιβαρός¹⁴.

6. Τζαμί του Μεντρεσέ. Ένα 6^ο τζαμί θα πρέπει να αντιστοιχηθεί στο τζαμί που ήταν ενσωματωμένο στο συγκρότημα του μεντρεσέ¹⁵, τεκ-

Εικ. 31. Πανοραμική φωτογραφία από το κάστρο, όπου διακρίνεται η αδόμητη περιοχή στο βόρειο Βαρόσι, απέναντι από τον Μητροπολιτικό Ναό του Αγ. Γεωργίου (διακρίνεται στα δεξιά), που έρχεται σε καταφανή αντίθεση με την πυκνή οικιστική δομή της συνοικίας αυτής. Σε κύκλο σημειώνεται η περιοχή με τα απομεινάρια του κτίσματος της οθωμανικής περιόδου, σε μια περιοχή που συμπίπτει με αυτή της χωροθέτησης ενός τζαμιού στο χάρτη του Chabert. Λόγω του ότι η συγκεκριμένη περιοχή έμεινε αδόμητη σε όλη τη διάρκεια των ετών, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ανήκει στα ερείπια του χαρτογραφημένου από τον Chabert μνημείου. (φωτ.τ.σ., 2017).

14. ό.π., σ. 538.

15. Ανάλογο παράδειγμα μπορεί να δει κανείς και σήμερα στην Κομοτηνή στο μεντρεσέ Kayalı που χωροθετείται βόρεια του βυζαντινού φρουριού, όπου το τζαμί είναι

μαιρόμενο και από τις σημειώσεις που υπάρχουν στον πρωτότυπο χάρτη του Chabert (αναφέρεται ως *Medresse Moschee/Μεντρεσές με Τζαμί*¹⁶ - βλ. Εικ. 33), παρόλο που ο Ν. Μουτσόπουλος από παραδρομή δεν καταγράφει το μνημείο ως Μεντρεσέ με ενσωματωμένο Τζαμί, παρά μόνο ως απλό Μεντρεσέ.

Ένα 7^ο τζαμί καταγράφεται από τη βιβλιογραφία στο Βαρόσι, «παραπλεύρως του Βυζαντινού πύργου του Ανδρόνικου Γ'. Αυτό το κατεδάφισαν οι Βούλγαροι το 1912 εκ θεμελίων, ώστε όταν απελευθερώθη-

Εικ. 32. Φωτογραφία εποχής, η μοναδική που αποτυπώνει σε πρώτο πλάνο το Βιράν-Τζαμί με τον μιναρέ του και στα αριστερά του το κλασικό για τις οθωμανικές πόλεις Ωρολόγιο. Η πλατιά άσπρη οριζόντια ζώνη σε πρώτο πλάνο είναι ο χείμαρρος της μαϊμούδας. Στο βάθος απέναντι, στο Βαρόσι, διακρίνεται αγνά ο μιναρές (σε μικρό κύκλο) του Ελιά Μπέη Τζαμί (Πηγή: Γιώργος Κουτζακιώτης, «Το Σιδηρόκαστρο και η περιοχή του στα γεωγραφικά και ταξιδιωτικά κείμενα [18^{ος}-19^{ος} αι.]», Δήμος Σιντικής: Ο Χώρος και η Ιστορία του, ό.π., σ. 345).

ενσωματωμένο στο συγκρότημα του μεντρεσέ και στη γωνία του συγκροτήματος ορθώνεται ο μιναρές.

16. βλ. αυθεντικό χάρτη Chabert στη μελέτη της Λίλας Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 427.

Εικ. 33. Λεπτομέρεια του χάρτη του Wilhelm von Chabert (-Ostland), 1832, Βιέννη, Kartensammlung des Kriegsarchivs (Συλλογή Χαρτών του Αρχείου Πολέμου) - (Πηγή: Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 427). Διακρίνεται ευκρινώς η καταγραφή του Chabert με την ένδειξη Medresse Moschee/Μεντρεσές με Τζαμί (κυκλωμένο).

κε η πόλη το 1913 δεν υπήρχαν ερείπιά του»¹⁷. Το τζαμί αυτό δεν είχε αποτυπωθεί από τον Chabert στον χάρτη του το 1832. Το πιθανολογούμενο αυτό τζαμί δεν συμπίπτει με το Ελιά Μπέη Τζαμί που γνωρίζουμε, για δύο λόγους: α) το τζαμί που καταγράφεται νότια στο Βαρόσι από τον Chabert ήταν το Ελιά Μπέη Τζαμί, που βρίσκεται μακριά από τον πύργου του Ανδρόνικου Γ' και β) Το τζαμί που αποτυπώνεται στις φωτογραφίες εποχής και ειδικότερα στη φωτογραφία του 1913 του Ιδρύματος "Archives de la Planète" (Αρχεία του Πλανήτη) που έχει κωδικό A 3899 και παρουσιάστηκε προηγουμένως, αντιστοιχεί και πάλι στο τζαμί που καταγράφει ο Chabert (εξετάζοντας και τη χωροθέτησή του στο χάρτη), δηλ. στο Ελιά Μπέη Τζαμί (διακρίνεται ο μιναρές) και όχι στο 7^ο πιθανολογούμενο τζαμί, καθώς το τελευταίο καταστράφηκε συθέμελα από τους Βουλγάρους ήδη από το 1912 και δεν υπήρχε περίπτωση να εμφανίζεται ο μιναρές του σε φωτογραφία του 1913. Για όλους αυτούς τους λόγους το τζαμί που αναφέρει η βιβλιογραφία ότι βρισκόταν νότια του πύργου του Ανδρόνικου Γ' είναι ένα τελείως διαφορετικό τζαμί από αυτό του Ελιά Μπέη Τζαμί, και αποτελούσε, κατ' αυτόν τον τρόπο, το 7^ο τζαμί της πόλης.

17. Νικ. Παν. Σκαρλάτος, ό.π.

Ε2. Κρήνες

Την παράλληλη ύπαρξη κρηνών, «κελαρίζουσες προ των τεμενών», και ως αναπόσπαστο στοιχείο των τζαμιών, καταγράφει ο G. Bourdon, ανταποκριτής της εφημερίδας *Le Figaro* των Παρισίων, που επισκέφθηκε την πόλη το 1913¹⁸. Την ύπαρξη δύο Συντριβανιών καταγράφει ο Γ. Στιβαρός, στο άρθρο του, στο περιοδικό *Παρνασσός*, αναφέροντάς τα ως «δύο αναβρυτήρια»¹⁹, ενώ σε φωτογραφία εποχής που δημοσιεύτηκε στο Γαλλικό περιοδικό *L' Illustration* (εικ. 34) καταγράφεται κρήνη, ανεξάρτητη των τζαμιών, που βρισκόταν στη συνοικία «Αράπικα», που ήταν γνωστή ως «η βρύση του Αράπη».

Εικ. 34. Φωτογραφία εποχής από τη συνοικία «Αράπικα» με τη γνωστή στην ιστορική μνήμη «βρύση του Αράπη». Φωτογραφία από το Γαλλικό περιοδικό *L' Illustration* (Πηγή: Νικ. Παν. Σκαρλάτος, ό.π., σ. 85).

Ε3. Χαμάμ

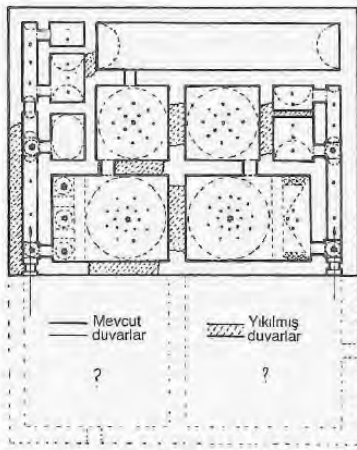
Στο Δεμίρ-Χισάρ έχει διασωθεί επίσης ένα διπλό χαμάμ (ανδρών/γυναικών) στον ισόγειο χώρο νεότερης οικίας (υποβιβασμένο ως προς

18. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 429.

19. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 535.

το σημερινό επίπεδο του δρόμου). Η οικία κατασκευάστηκε στις αρχές δεκαετίας του 1970, χρησιμοποιώντας ως βάση το χαμάμι, καταστρέφοντας το μισό σχεδόν μνημείο. Στον προαύλιο χώρο του ισογείου (που έχει χρήση συνεργείου αυτοκινήτων) μπορεί κανείς να δει τους δόμους των τοίχων του μνημείου από τα τμήματα που έχουν καταστραφεί. Είναι του 16^{ου} αι., ενώ σύμφωνα με μια επιγραφή επισκευάστηκε το 1232/έτος Εγίρας (1816/1817)²⁰. Βρίσκεται ακριβώς στο αριστερό τμήμα της νότιας εισόδου της γέφυρας Καλκάνη. Το βόρειο τμήμα που διατηρήθηκε λόγω της τρέχουσας χρήσης του ως συνεργείο, μας βοηθάει σε μεγάλο βαθμό να αποκαταστήσουμε τη συνολική του μορφή σε συνδυασμό και με την σημαντικότερη αποτύπωση του Michael Kiel²¹. Στον κλασικό κατάλογο του Dr. Ekrem Hakki Ayverdi αναφέρεται για το Δεμίρ-Χισάρ μόνο ένα χαμάμι άνευ ονομασίας²², επιβεβαιώνοντας ότι είναι αυτό που επιβιώνει έως και σήμερα στην πόλη. Είναι ένα πολύ σημαντικό δείγμα της μνη-

Demirhisar'daki XVI. yüzyıla ait çifte hamamın planı
(M. Kiel arşivi)

Εικ. 35, 36. Αποτύπωση του χαμάμι του Σιδηροκάστρου από τον Μ. Kiel (αρχείο Μ. Kiel). Οι λευκοί τοίχοι είναι όσοι διατηρούνται (σημειώνονται στο υπόμνημα της κάτοψης με την ένδειξη: *Mevcut duvarlar*), ενώ οι εστιγμένοι τοίχοι είναι όσοι έχουν κατεδαφιστεί τμηματικά (ση-

μειώνονται στο υπόμνημα της κάτοψης με την ένδειξη: *Yıkılmış duvarlar*). Από την κάτοψη είναι εμφανές ότι έχει κατεδαφιστεί το νότιο τμήμα του χαμάμι που υπήρχαν οι δύο χώροι εισόδου/αποδυτηρίων (*Camekân*) του αντρικού και γυναικείου τμήματος αντίστοιχα του χαμάμι. (Πηγή: Δημοσίευση κάτοψης στο: Michael Kiel, «Demirhisar», ό.π. Η δεξιά φωτογραφία απεικονίζει την είσοδο του συνεργείου. [φωτ.τ.σ., 2017]).

20. Michael Kiel, "Demirhisar", *Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi*, 1988-2013, τόμος 9, σ. 152.

21. Το ίδιο.

22. Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri*, Kitap V, Yunanistan, σ. 205 (το χαμάμι αναφέρεται χωρίς ονομασία στο item no 231).

μειακής αρχιτεκτονικής της πρώιμης οθωμανικής περιόδου που ανάλογο του δεν υπάρχει σε όλη την Ελληνική επικράτεια ως προς την ανάπτυξη των χώρων του αλλά και λόγω της ιδιαίτερης τυπολογίας των θόλων του²³.

Εικ. 37, 38. Τοπογραφική αποτύπωση του χαμάμι (σημειώνεται σε κύκλο). Ο αριστερός χάρτης (της δεκαετίας του 1960) αποτυπώνει τη χωροθέτηση του χαμάμι (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, εικ. 4, σ. 178), ενώ το απόσπασμα από το Google Maps στα δεξιά αποτυπώνει την ακριβή του θέση και τη σχέση του με τη γέφυρα Καλκάνη που αναπτύσσεται βορειότερα.

Πανομοιότυπο χαμάμι, ακριβώς της ίδιας περιόδου, των μέσων του 16^{ου} αι., καταγράφεται στο Elbasan στην Αλβανία. Πρόκειται για το χαμάμι της αγοράς που βρίσκεται ακριβώς έξω από τα ΝΔ τείχη της Ρωμαϊκής άλλοτε πόλης/στρατοπέδου, τα οποία μετά την οθωμανική κατάκτηση ανακατασκευάστηκαν στα 1466 από τον Μωάμεθ Β΄, στη μορφή που επιβιώνουν έως και σήμερα²⁴. Σε μια αναλυτικότερη παρουσίαση της αρχιτεκτονικής του χαμάμι²⁵, προϊόν ακαδημαϊκής έρευνας του Πανεπιστημίου της Πίζας που πραγματοποιήθηκε την περίοδο 2006-2007, καταγράφεται ότι αντιστοιχεί σε μια συγκεκριμένη τυπολογία που οργανώνει τους θερμούς χώρους κατά μήκος ενός επιμήκους άξονα, ο οποίος αρχίζοντας από τον χώρο της εισόδου/αποδυτηρίου (*Camekân*), καταλήγει στην δεξαμενή όπου θερμαινόταν το νερό. Η συγκεκριμένη τυπολογία διατηρεί κατά τους συγκεκριμένους μελετητές τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του αυθεντικού πρώιμου συστήματος ανά-

23. Με βάση την ανάλυση των τζαμιών του Ελλαδικού Χώρου που γίνεται στη μελέτη της Ελένης Κανετάκη, *Οθωμανικά Λουτρά στον Ελλαδικό Χώρο*, έκδοση ΤΕΕ, Αθήνα, 2004. Το συγκεκριμένο χαμάμι δεν έχει καταγραφεί στη συγκεκριμένη μελέτη.

24. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, "Research - The Turkish Baths in Elbasan: Architecture, Geometry and Wellbeing", *Nexus Network Journal*, vol. 10, No 2, Kim William Books, Turin, 2008, σ. 320, υποσημ. 6.

25. *ό.π.*, σσ. 307-322.

πτυξης των χαμάμ²⁶. Πρόκειται για μονό χαμάμ, που λειτουργούσε κυρίως ως ανδρικό χαμάμ και κάθε Πέμπτη ως γυναικείο²⁷.

Οι ομοιότητες μεταξύ του χαμάμ στο Σιδηρόκαστρο και αυτού του Elbasan είναι ξεκάθαρες στην ανάπτυξη της κάτοψης, με την τυπική τριμερή διάρθρωση χώρων στις ζώνες: α) των αποδυτηρίων (*camekân*), β) του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και γ) του θερμού χώρου (*sicaklik*)²⁸. Υπάρχουν όμως και κάποιες διαφορές μεταξύ τους. Η κυριότερη βρίσκεται στο ότι το χαμάμ του Σιδηροκάστρου ήταν διπλό, ενώ του Elbasan μονό. Παράλληλα υπήρχε μια τελείως διαφορετική διάρθρωση του χώρου των αποδυτηρίων (*camekân*), που στο Σιδηρόκαστρο ακολούθησε τα πιο κλασικά παραδείγματα με την τετράγωνη κάτοψη και καλυπτό-

Εικ. 39. Φωτογραφία αρχείου του Μ. Kiel από την περίοδο κατασκευής της νέας οικοδομής, όπου αποτυπώνονται οι δίδυμοι χώροι Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*) τετράγωνης κάτοψης (πλήρως κατεστραμμένοι σήμερα) που δεν είχαν ακόμη γκρεμιστεί. Καλύπτονταν, όπως αποδεικνύει και η φωτογραφία, από ημισφαιρικούς θόλους κατά τα κλασικά πρότυπα, ενώ ένας κυκλικός «φωταγωγός» στην απόληξη του θόλου έφερε φως στον εσωτερικό χώρο (Πηγή: Αρχείο Μ. Kiel, με κωδικό XXXIX-45, Netherlands Institute in Turkey - www.nit-istanbul.org/kielarc).

26. ό.π., σ. 309.

27. ό.π., σ. 320, υποσημ. 9.

28. βλ. ανάλογο παράδειγμα τριμερούς διάρθρωσης χώρων στον Ελλαδικό χώρο στο Feridun Ahmed hamam στο Διδυμότειχο που βρισκόταν απέναντι από το Μεγάλο Τζαμί του Μεχμέτ, επίσης του 16^{ου} αι. (Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 132).

ταν από ημισφαιρικό θόλο, όπου στις τέσσερις γωνίες του τετραγώνου διαμορφώνονταν σφαιρικά τρίγωνα που «μέσω αυτών γινόταν το πέραςμα από το δακτύλιο εδράσεως του θόλου στο τετράγωνο της κάτοψης»²⁹. Οι χώροι αυτοί φωτίζονταν με κυκλικό «φωταγωγό», που αντιστοιχούσε με την οπή στην κλείδα των τρούλων.

Στο μέσον του κάθε τετραγώνου χώρου θα πρέπει να υπήρχε, και πάλι κατά τα κλασικά πρότυπα, ένα συντριβάνι, ενώ περιμετρικά στους τοίχους υπήρχαν οι ξύλινοι πάγκοι και ορθογώνιες κόγχες/ντουλάπια για την ασφάλιση των προσωπικών αντικειμένων των λουομένων³⁰. Αντίστοιχα παραδείγματα ανάπτυξης παρόμοιων χώρων εισόδου/αποδυτηρίων (*camekân*) με τετράγωνη κάτοψη που καλύπτονταν από ημισφαιρικό θόλο είναι σχεδόν όλα της ίδιας περιόδου: το Feridun Ahmed Hamam στο Διδυμότειχο (16^{ος} αι.)³¹ και τα επόμενα Λουτρό της Θεσσαλονίκης, το Pazar Hamam/Λουτρό της Αγοράς (16^{ος} αι.)³², το Πασά Χαμάμ ή Λουτρό των Αγ. Αποστόλων (16^{ος} αι.)³³ και το Γενί Χαμάμ/Yeni Hamam/Νέο Λουτρό ή «Αίγλη» (16^{ος} αι.)³⁴.

Ο αντίστοιχος χώρος των αποδυτηρίων (*camekân*) στο παράδειγμα του Elbasan ακολούθησε διαφορετικά πρότυπα και διαμορφωνόταν ως περίπτερος ορθογώνιος χώρος σχετικά έκκεντρα σε σχέση με την υπόλοιπη κάτοψη. Μια άλλη σημαντική διαφορά είναι ότι στο χαμάμ του Elbasan υπάρχουν επιπλέον άλλοι δύο χώροι ατιμόλουτρων (*maghtas* ή *halvet*) που βρίσκονται σε επαφή με την δεξαμενή νερού³⁵. Τέλος υπάρχει και η διαφορά ως προς τη γεωμετρία των θόλων που κάλυπταν τους χώρους. Ενώ στο χαμάμ του Elbasan οι θόλοι είναι ημισφαιρικοί, στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου οι θόλοι κατατάσσονται στην κατηγορία που στη μορφολογία ονομάζεται «bell dome/θόλος σε σχήμα καμπάνας», στοιχείο που καθιστά το χαμάμ του Σιδηροκάστρου μοναδικό, α-

29. Το ίδιο.

30. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, ό.π., σσ. 307-308. Οι χώροι αυτοί που ήταν γνωστοί και ως *maslah*, χρησιμοποιούνταν συχνά και ως χώροι υποδοχής, όπου οι αρχές οργάνωναν συγκεντρώσεις με μουσική και χορό (ό.π., σ. 320, υποσημ. 2). Στον ίδιο χώρο, έπειτα από τη διαδικασία του λουτρού (Ελένη Κανετάκη, ό.π., σσ. 48-53) «ο υπεύθυνος του αποδυτηρίου δεχόταν το λουόμενο είτε στο χώρο της εισόδου, είτε σε ένα από τα μικρά δωμάτια ανάπαυσης δίπλα σ' αυτόν, με την ευχή "για καλή υγεία" και του υποδείκνυε να ξαπλώσει. Στη συνέχεια ο καφετζής του προσέφερε αναψυκτικά, καφέ ή πορτοκαλάδα -επρόκειτο για το διάστημα χαλάρωσης έπειτα από την εξουθένωση που το σώμα είχε υποστεί, και διαρκούσε μέχρι να έρθει η ώρα για τους επόμενους πελάτες του χαμάμ» (Ελένη Κανετάκη, ό.π., σσ. 52-53).

31. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 132.

32. ό.π., σσ. 154-159.

33. ό.π., σσ. 160-161.

34. ό.π., σσ. 162-165.

35. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, ό.π., σ. 308.

φού δεν συναντάται σε κανένα άλλο χαμάμ στον Ελλαδικό χώρο. Στους θόλους διακρίνονται τα αποτυπώματα των φωτιστικών οπών (*fil gözü* = μάτια ελέφαντα)³⁶ που αποτελούσαν τη μόνη φυσική πηγή φωτός για τους θαλάμους, και καλύπτονταν με γυάλινους φωτιστικούς κώδωνες από φυσητό γυαλί.

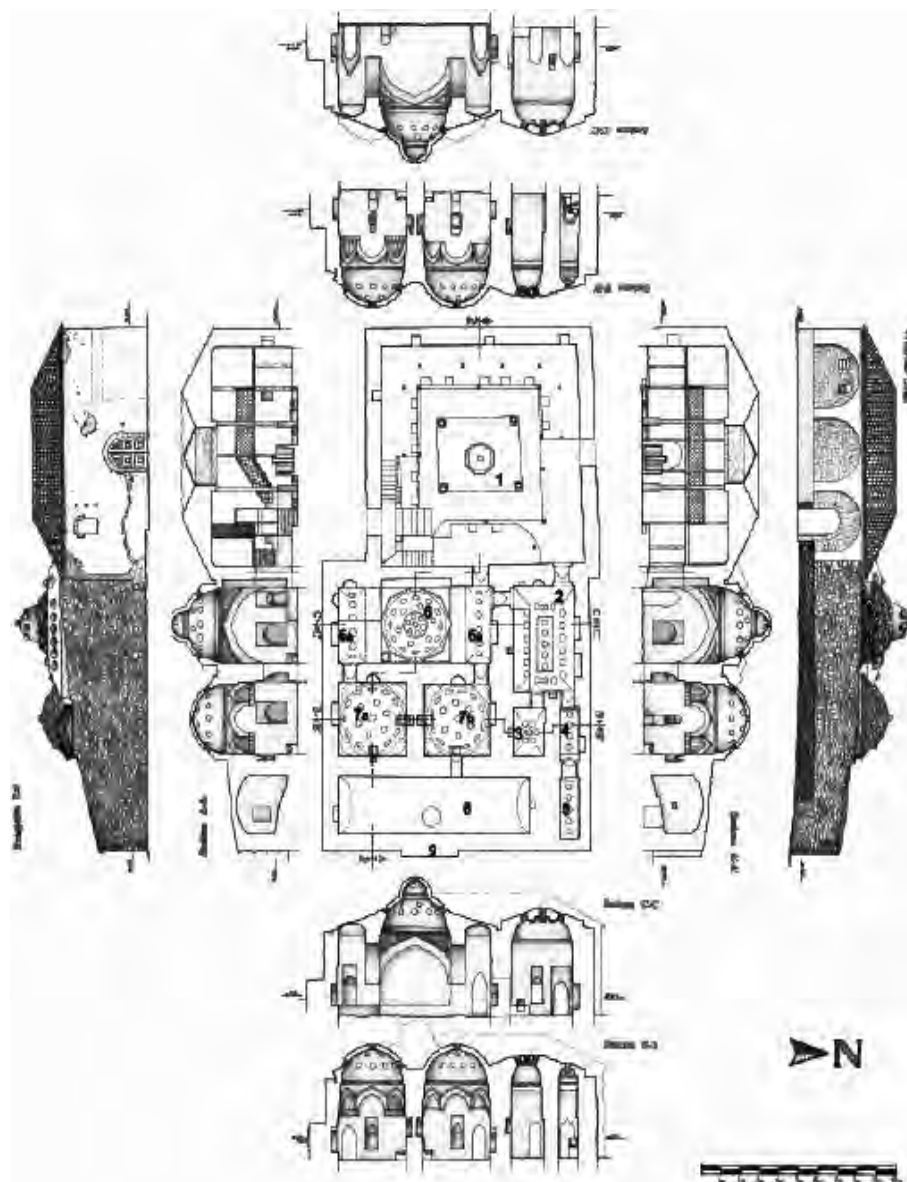

Εικ. 40, 41. Αριστερά φωτογραφία αρχείου του M. Kiel του 1974 (Πηγή: Αρχείο M. Kiel, με κωδικό XXXIX-42, ό.π) με τους δύο θόλους που διατηρούνται μέχρι και σήμερα, που αντιστοιχούσαν στο γυναικείο τμήμα (φωτ.τ.σ. δεξιά, 2017). Ο αριστερά θόλος αντιστοιχεί στο χλιαρό τμήμα (*soğukluk*), ενώ παράλληλα διακρίνονται εμπρός του τα ερείπια από τη στέγαση του πλευρικού στενού διαδρόμου και τη σκαφοειδή στέγαση του διαδρόμου. Ο θόλος έχει περαιτέρω καταστραφεί (ευτυχώς σημειιακά) σε σχέση με το 1974, αφού στη βάση του διανοίχθηκαν οπές για τη διέλευση σωλήνων λόγω της τωρινής χρήσης του χώρου ως συνεργείου. Ο δεξιά θόλος αντιστοιχεί στον θερμό χώρο (*sicaklik*).

Πέρα από αυτές τις διαφορές των δύο χαμάμ, οι χαρακτηριστικές ομοιότητες της κάτοψής τους μας βοηθούν να αποκαταστήσουμε τη μορφή του χαμάμ του Σιδηροκάστρου με μεγάλη ακρίβεια. Ακολούθως δίνεται η συνολική αποτύπωση του χαμάμ της Αγοράς του Elbasan, ώστε να διαμορφωθεί η πλήρη εικόνα της συγκεκριμένης τυπολογίας.

Η αποκατάσταση λοιπόν της μορφής του χαμάμ του Σιδηροκάστρου θα γίνει βασιζόμενη στα μορφολογικά στοιχεία του αντίστοιχου χαμάμ του Elbasan με δύο εξαιρέσεις, όπως τεκμηριώθηκε και προηγουμένως: Η πρώτη αφορά τη διαφοροποίηση του χώρου των αποδυτηρίων (*camekân*), που στο Σιδηροκάστρο ακολούθησε το κλασικό παράδειγμα της τετράγωνης κάτοψης που καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο ενώ στο Elbasan υπάρχει μια έκκεντρη χωροθέτηση ορθογώνιου χώρου που καλυπτόταν με κεραιοσκεπή, ενώ η δεύτερη μορφολογική διαφοροποίηση αφορούσε την ιδιαίτερη διαμόρφωση των θόλων του χαμάμ του Σιδηροκάστρου που στέγαζαν τα χλιαρά τμήματα (*soğukluk*) και τους θερμούς χώρους (*sicaklik*) που κατατάσσονται στην κατηγορία μορφολογίας «*bell dome*/θόλος σε σχήμα καμπάνας».

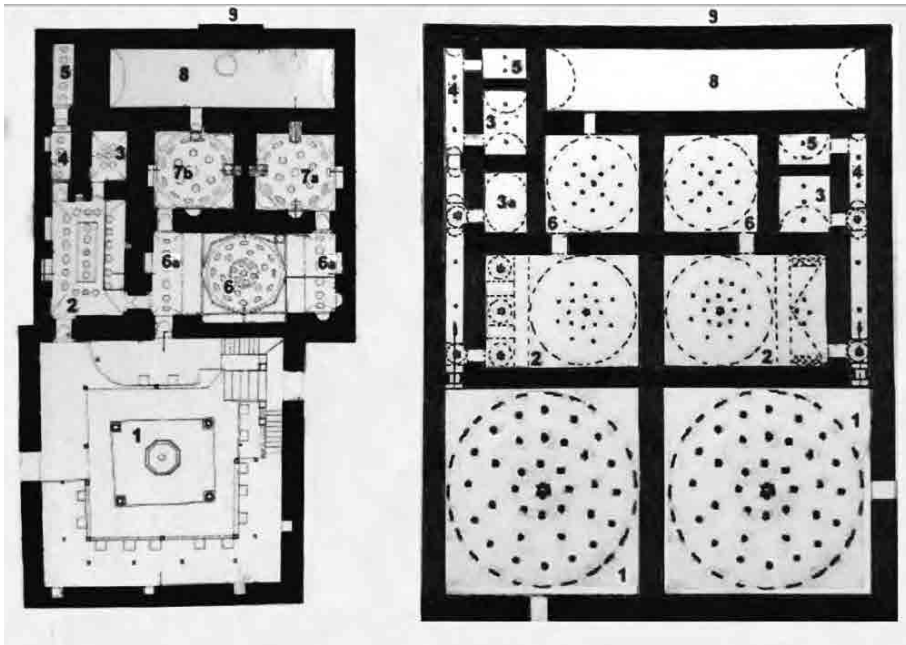
36. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σσ. 58-59.

Εικ. 42. Αποτύπωση του μονού Χαμάμι της Αγοράς στο Elbasan, με τις αντίστοιχες όψεις και τομές του μνημείου - Υπόμνημα: 1. Χώρος Εισόδου/Αποδυτηρίων (cemekeân), 2. Χλιαρό τμήμα (soğukluk), 3. Χώρος καθαρισμού και στεγνώματος πετσετών, 4. και 5. Αποχωρητήρια, 6 και 6a. Ο θερμός χώρος (sicaklik), 7a. και 7b. Χώροι ατιμόλυντων (maghtas ή halvet), 8. Δεξαμενή νερού, 9. Χώρος της Εστίας (Πηγή: Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilacqua, “Research - The Turkish Baths in chitecture, Geometry and Wellbeing”, Nexus Network Journal, vol. 10, No 2, Kim William Books, Turin, 2008, σ. 310).

Με βάση αυτά τα συγκριτικά στοιχεία παρουσιάζονται ακολούθως οι δύο κατόψεις των χαμάμ σε αντιστοιχία, όπου είναι ευδιάκριτες οι ομοιότητες στην κάτοψη. Όσον αφορά τη αποτύπωση του Μ. Kiel για το Σιδηρόκαστρο, αυτή έχει συμπληρωθεί και αποκτήσει την πλήρη εικονογραφική μορφή που είχε το χαμάμ κατά τη διάρκεια λειτουργίας του.

Αναλύοντας το χαμάμ του Σιδηροκάστρου συγκριτικά με αυτό του Elbasan διαπιστώνουμε: Στο διπλό χαμάμ του Σιδηροκάστρου τα δύο διαμερίσματα (ανδρικό τμήμα και γυναικείο) «αναπτύσσονται παράλληλα, καθώς εφάπτονται μεταξύ τους, ενώ ο χώρος εστίας-δεξαμενής διατρέχει όλο το πλάτος του κτιρίου»³⁷, κατά τα κλασικά οθωμανικά πρότυπα ανάπτυξης διπλών λουτρών. Το αριστερό (δυτικό), μεγαλύτερο τμήμα του, αντιστοιχούσε στο αντρικό τμήμα του λουτρού, ενώ

Εικ. 43. Αριστερά: Αποτύπωση του μονού Χαμάμ της Αγοράς στο Elbasan (Πηγή: Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilacqua, ό. π., σ. 310) - Δεξιά: Αποτύπωση του αντίστοιχου διπλού χαμάμ του Σιδηροκάστρου (Πηγή: Michael Kiel, "Demirhisar", ό. π., σ. 152) - Υπόμνημα: 1. Χώρος Εισόδου/ Αποδυτηρίων (camekân), 2. Χλιαρό τμήμα (soğukluk), 3. Χώρος καθαρισμού/ πλυσίματος και στεγνώματος πετσετών, 3a. Ατομική καμπίνα/μικρό δωμάτιο ανάπαυσης, 4. Και 5. Αποχωρητήρια, 6 και 6a. Ο θερμός χώρος (sicaklik), 7a. και 7b. Χώροι ατμόλουτρων (maghtas ή halvet), 8. Δεξαμενή νερού, 9. Χώρος της Εστίας.

37. Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 339.

το δεξί (ανατολικό), μικρότερο τμήμα του στο γυναικείο, «σύμφωνα με τις παραδόσεις και την ... κρατούσα κοινωνικο-θρησκευτική αντίληψη»³⁸, αλλά και λόγω του μικρότερου αριθμού επισκεπτών/γυναικών των χαμάμ, σε σύγκριση με τους άντρες επισκέπτες³⁹. Οι χώροι των αποδυτηρίων (*camekân*) στο Σιδηρόκαστρο, τα οποία σήμερα είναι πια κατεστραμμένα, ακολουθούσαν το κλασικό πρότυπο της τετράγωνης κάτοψης (σημειώνεται με την ένδειξη 1 στην κάτοψη) και καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο (εικ. 39), ενώ ο αντίστοιχος χώρος του μονού χαμάμ του Elbasan διαμορφώνεται ως περίπτερος ορθογώνιος χώρος έκκεντρα σε σχέση με την υπόλοιπη κάτοψη (χώρος 1). Περνώντας από το χώρο των αποδυτηρίων στους θερμότερους χώρους στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου, η πρόσβαση γινόταν σε ένα μακρόστενο διάδρομο που αντίστοιχα οδηγούσε: Στο χώρο του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*), ακριβώς στα δεξιά του διαδρόμου (χώρος 2), που επέτρεπε στον λουόμενο να προσαρμοστεί σταδιακά στην άνοδο της θερμοκρασίας. Το ίδιο πραγματοποιούνταν και στον αντίστοιχο χώρο του χαμάμ στο Elbasan. Ταυτόχρονα οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνταν και ως χώροι αποδυτηρίων κατά τους χειμερινούς μήνες⁴⁰. Στο χαμάμ του Elbasan η σύνδεση του χώρου των αποδυτηρίων με τους θερμούς χώρους δεν γινόταν όπως σήμερα απευθείας, αλλά στην αρχική, αυθεντική του μορφή, δια μέσω του χλιαρού τμήματος, ακολουθώντας την κλασική διαμόρφωση των χαμάμ, όπως ακριβώς γινόταν και στο αντίστοιχο του Σιδηροκάστρου. Η απευθείας σύνδεση που υπάρχει σήμερα στο Elbasan ανοίχθηκε κατά τη διάρκεια αποκατάστασης του μνημείου την περίοδο 1973-77⁴¹.

Στη συνέχεια της διαδικασίας, ο λουόμενος δια μέσω στενών και χαμηλών πορτών περνούσε από το χλιαρό τμήμα (χώρος 2) στους θερμούς χώρους (χώροι 6 και 6a), ενώ στο χαμάμ του Elbasan υπήρχε ένα επιπρόσθετο στάδιο, μετά από τους θερμούς χώρους, όπου ο λουόμενος περνούσε σε ένα επόμενο και τελικό στάδιο, στους δύο ξεχωριστούς χώρους των ατμόλουτρων/*maghtas* ή *halvet* (χώροι 7a και 7b), όπου οι θερμοκρασίες ξεπερνούσαν τους 40°C. Οι επιπρόσθετοι αυτοί χώροι ήταν αποτέλεσμα της δυνατότητας ύπαρξης του χλιαρού χώρου πλευρικά της κάτοψης, που έδινε τη δυνατότητα στις δύο ζώνες των χώρων που υπήρχαν αξονικά στην κάτοψη και στεγάζονταν με θόλους να οργανώνουν αντίστοιχα τους θερμούς χώρους (η πρώτη ζώνη) και τους χώρους

38. Ευαγγελία Χατζητρίφωνος, «Το Οθωμανικό Λουτρό της Αγοράς Yahudi Hamami (Λουλουδάδικα) της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά*, τόμος ΚΖ' [27^{ος}], Θεσσαλονίκη 1989-1990, σ. 93.

39. Ελένη Κανετάκη, *ό.π.*

40. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, *ό.π.*, σ. 308.

41. *ό.π.*, σσ. 308-309.

των ατμόλουτρων (η δεύτερη ζώνη). Αυτή η δυνατότητα δεν υπήρχε στο διπλό χαμάμ του Σιδηροκάστρου, λόγω της διαφορετικής διαμόρφωσης. Στο συγκεκριμένο λουτρό τα γλιαρά τμήματα τοποθετήθηκαν στη πρώτη ζώνη των θολωτών χώρων και οι θερμοί χώροι στη δεύτερη ζώνη, σε επαφή με τη δεξαμενή νερού. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να μην υπάρχει η δυνατότητα για περαιτέρω ανάπτυξη χώρων ατμόλουτρων.

Ταυτόχρονα στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου υπήρχε ο χώρος της ατομικής καμπίνας (χώρος 3a)/μικρό δωμάτιο ανάπαυσης⁴² (και όχι στο αντίστοιχο του Elbasan). Και στα δύο χαμάμ υπήρχε ο χώρος καθαρισμού και στεγνώματος πετσετών (χώρος 3) και οι χώροι των αποχωρητηρίων (χώροι 4 και 5). Τέλος η Δεξαμενή νερού (χώρος 8) και ο χώρος της Εστίας (χώρος 9) βρίσκονταν στα πίσω τμήματα των χαμάμ. Σαν ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των χαμάμ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στους θερμοίς χώρους στο χαμάμ του Elbasan (χώροι 6 και 6a) υπήρχε η διάταξη των τριών εφαπτόμενων θολωτών χώρων οι οποίοι ενώνονταν μέσω μεγάλων οξυκόρυφων τοξοτών ανοιγμάτων. Η τριπλή αυτή χωροθέτηση παρόμοιων χώρων συναντάται συχνά σε διατάξεις και διαφορετικής τυπολογίας χαμάμ, αλλά και στην Ισλαμική αρχιτεκτονική γενικότερα⁴³. Αντίστοιχη χωροθέτηση, αλλά με διπλό χώρο βρίσκουμε και στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου (με τον μεγαλύτερο να καλύπτεται με θολωτή κατασκευή και τον μικρότερο ορθογώνιο με τρεις μικρές θολωτές κατασκευές σε παράταξη στο ανδρικό τμήμα και με σκαφοειδή στέγαση στο γυναικείο). Εδώ, λόγω έλλειψης χώρου, η τριπλή διάταξη μετατρέπεται σε διπλή και αντιστοιχεί στους χώρους του γλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και όχι στους κλασικούς θερμοίς χώρους, όπου συνήθως εμφανίζεται αυτή η διάταξη. Βέβαια κάποια αντίστοιχα παραδείγματα ανάπτυξης παρόμοιας διάταξης σε χώρους του γλιαρού τμήματος (*soğukluk*) έχουμε και στο χαμάμ του Χουσεΐν Πασά στη Ναύπακτο⁴⁴, αλλά και στο χαμάμ του κάστρου της Μυτιλήνης⁴⁵.

Ακολουθώς παρουσιάζονται οι προτάσεις αποκατάστασης της αρχικής μορφής του χαμάμ του Σιδηροκάστρου που για πρώτη φορά παρουσιάζεται στη διεθνή βιβλιογραφία, για το συγκεκριμένο λουτρό, με την αντίστοιχη παρουσίαση των αναλυτικών όψεων και τομών. Στο μεγαλύτερο μέρος η όλη προσπάθεια έχει βασιστεί στην αντίστοιχη αποτύπωση του χαμάμ του Elbasan, λόγω ακριβώς της συγγένειας που παρουσιάζει με αυτό του Σιδηροκάστρου, ενώ ειδικά για τους χώρους των αποδυτηρίων (*camekân*), που στο Σιδηροκάστρο ακολούθησαν τα

42. Ελένη Κανετάκη, *ό.π.*, σ. 52.

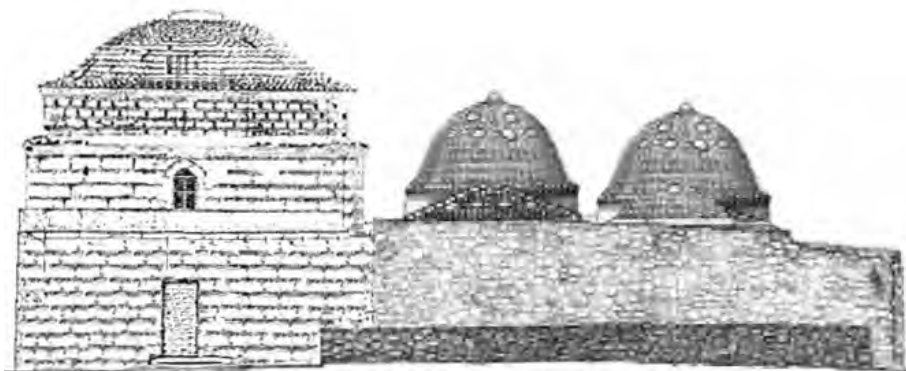
43. Roberto B.F. Castiglia και Marco Giorgio Bevilaqua, *ό.π.*, σ. 312, 320, υποσημ. 10.

44. Ελένη Κανετάκη, *ό.π.*, σσ. 190-196.

45. *ό.π.*, σσ. 224-225.

πιο κλασικά πρότυπα με την τετράγωνη κάτοψη που καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο, χρησιμοποιήθηκε η αντίστοιχη αποτύπωση από τα Λουτρό της Αγοράς/Pazar Hamam/Yahudi Hamami (Λουλουδάδικα) της Θεσσαλονίκης (16^{ος} αι.)⁴⁶ και ειδικότερα η κλίμακα και η μορφή του ΝΑ χώρου των αποδυτηρίων που αντιστοιχούσε στο ανδρικό τμήμα του χαμάμ της Θεσσαλονίκης, λόγω ακριβώς της συγγένειας της διάταξης των αντίστοιχων χώρων των αποδυτηρίων, όπως διαπιστώνεται και από την ασπρόμαυρη φωτογραφία του αρχείου του Μ. Kiel (εικ. 39) που αποτυπώνει τους δίδυμους αυτούς χώρους πριν κατεδαφιστούν.

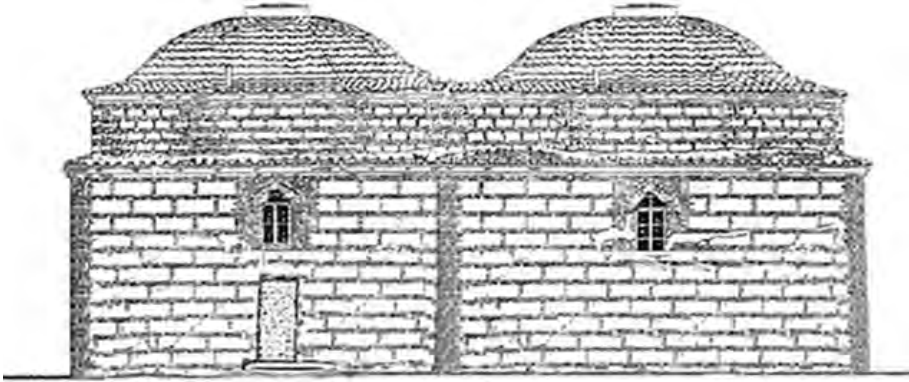
Η μεγάλη συγγένεια των δύο χαμάμ μπορεί να εντοπιστεί και στη συγγένεια των μορφολογικών τους στοιχείων, συγκρίνοντας τα στοιχεία της αποτύπωσης του χαμάμ του Elbasan με τα αντίστοιχα μορφολογικά στοιχεία που αποτυπώθηκαν στην πρόσφατη φωτογραφική τεκμηρίωση του χαμάμ Σιδηροκάστρου. Γι αυτό άλλωστε η προσπάθεια αποκατάστασης των όψεων αλλά και του εσωτερικού του λουτρού του Σιδηροκάστρου βασίστηκε απόλυτα, ως προς τη διαμόρφωση των χλιαρών και θερμών τμημάτων, στην αποτύπωση του χαμάμ του Elbasan. Απόδειξη της ορθότητας της συγκεκριμένης προσπάθειας ήταν και η ευκολία προσαρμογής των αποτυπώσεων του Elbasan στις αντίστοιχες

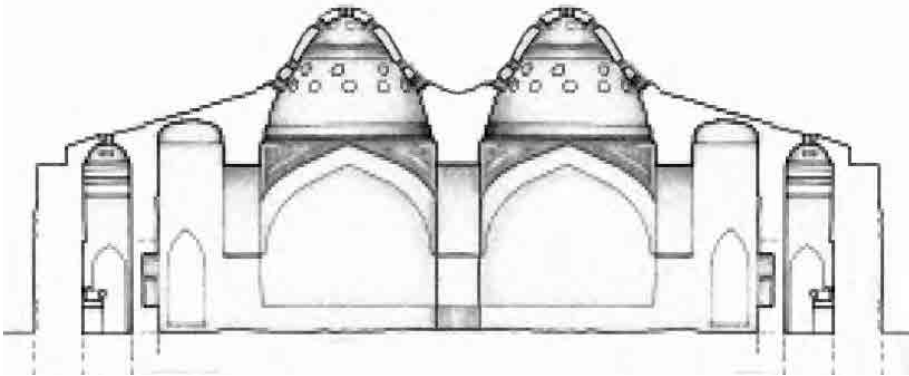
Εικ. 44. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της ανατολικής όψης του χαμάμ Σιδηροκάστρου. Από αριστερά διακρίνονται: Ο Χώρος Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*), πλήρως κατεστραμμένος σήμερα, που καλυπτόταν από ημισφαιρικό θόλο. Διακρίνεται η ανατολική θύρα εισόδου στο γυναικείο τμήμα, ο φεγγίτης της επάνω ζώνης, και ο κυκλικός «φωταγωγός» στην απόληξη του θόλου. Ακολούθως διακρίνεται ο θόλος του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και δεξιότερα ο θόλος του θερμού χώρου (*sicaklık*). Και οι δύο θόλοι είναι της μορφής *Bell dome*/θόλοι σε σχήμα καμπάνας. Δεξιά στο τελείωμα του χαμάμ διακρίνεται ο χώρος της Δεξαμενής νερού με τον χώρο της Εστίας, που αμφότεροι στεγάζονται με κεκλιμένη στέγη.

46. Ευαγγελία Χατζητηρύφωνος, ό.π., σσ. 91-106.

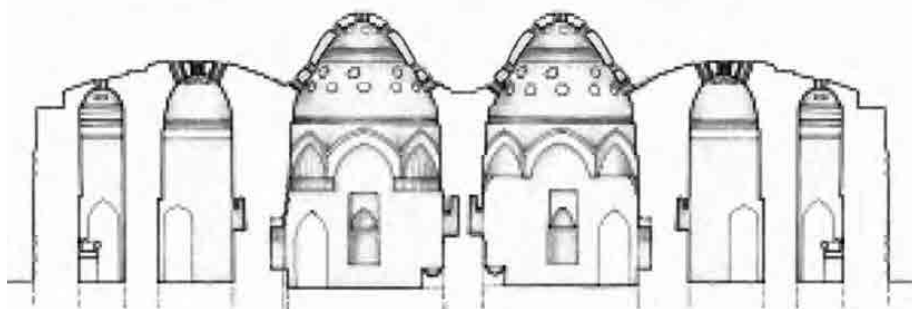
προτάσεις αποκατάστασης του Σιδηροκάστρου. Άλλωστε κατά μία άποψη ο Ισλαμικός πολιτισμός, που οριζόταν ως ένας πολυκεντρικός, πολυχωρικός και σε βάθος εκατονταετιών πολιτισμός παραγωγής, σε σχέση με τα παράγωγά του, όπως αποτυπώνονταν στις δομές των θρησκευ-

Εικ. 45. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της νότιας όψης του χαμάμι, με τους δίδυμους χώρους Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*). Οι χώροι στεγάζονται με ημισφαιρικό θόλο, ο οποίος έφερε στην απόληξή του κυκλικό «φωταγωγό». Διακρίνεται η νότια θύρα εισόδου του ανδρικού τμήματος και δεξιότερα ο αντίστοιχος χώρος του γυναικείου. Στην άνω ζώνη και στους δύο χώρους απεικονίζονται οι φεγγίτες που έφεραν επιπρόσθετο φως στο εσωτερικό των τετράγωνων χώρων.

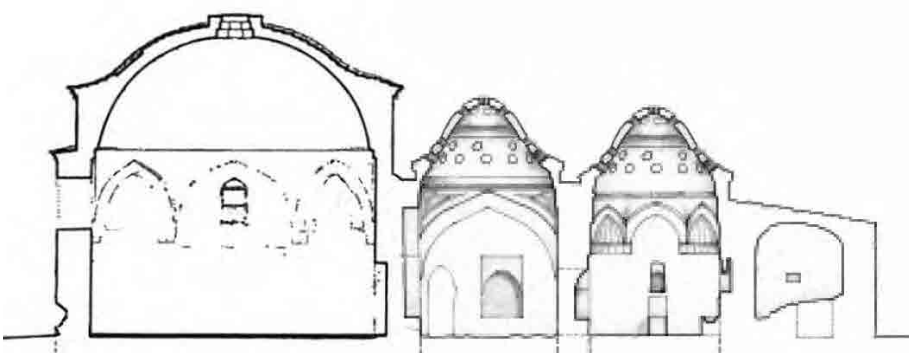
Εικ. 46. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της εγκάρσιας τομής του χαμάμι κατά τον άξονα ανατολής-δύσης, όπου διακρίνονται από αριστερά προς δεξιά: ο πλευρικός διάδρομος του ανδρικού τμήματος και δεξιότερα οι δύο θολωτοί χώροι του γλιαρού τμήματος (*soğukluk*), εκ των οποίων ο αριστερός είναι και ο μικρότερος, ενώ ο κεντρικός μεγάλος χώρος καλύπτεται από θόλο τύπου *Bell dome*. Συμμετρικά αναπτύσσονται οι αντίστοιχοι χώροι και στο ανατολικό τμήμα (γυναικείο τμήμα).

Εικ. 47. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της εγκάρσιας τομής του χαμάμι κατά τον άξονα ανατολής-δύσης, όπου διακρίνονται από αριστερά προς δεξιά: ο πλευρικός διάδρομος του ανδρικού τμήματος, δεξιότερα ο θολωτός χώρος του καθαρισμού/πλυσίματος και στεγνώματος πετσετών και ακόμα δεξιότερα ο κεντρικός θερμός χώρος (sicaklik) που καλύπτεται επίσης από θόλο τύπου Bell dome. Συμμετρικά αναπτύσσονται οι αντίστοιχοι χώροι και στο ανατολικό τμήμα (γυναικείο τμήμα).

Εικ. 48, 49. Φωτογραφίες αρχείου του M. Kiel από το 1974 (Πηγή: Αρχείο M. Kiel, με κωδικό XXXIX-43 και XXXIX-44, ό.π.) Στην αριστερή φωτογραφία αποτυπώνονται τα οξυκόρυφα τόξα από τον διπλό χώρο του χλιαρού τμήματος (soğukluk) στο ανδρικό (δυτικό) τμήμα. Το δεξί οξυκόρυφο άνοιγμα ένωσε τον κεντρικό χώρο με τον μικρό επιμήκη ορθογώνιο παράπλευρο χώρο του χλιαρού τμήματος, που στεγαζόταν με τρεις μικρούς θόλους σε παράταξη (διακρίνονται ευκρινώς στην κάτοψη του M. Kiel). Το αριστερό άνοιγμα που λούζεται στο φως δεν υπήρχε στην αρχική μορφή, αλλά διανοίχθηκε αργότερα για τη λειτουργία του συνεργείου. Στη δεξιά φωτογραφία αποτυπώνονται το οξυκόρυφο τόξο (ανάμεσα στον κεντρικό χώρο του χλιαρού τμήματος και το μακρόστενο δεύτερο χώρο του χλιαρού τμήματος) και αμυδρά (δεξιά) ο θόλος του κεντρικού χώρου του χλιαρού τμήματος.

Εικ. 50. Πρόταση αρχιτεκτονικής αποκατάστασης της τομής κατά τον άξονα βορρά-νότου του χαμάμ του Σιδηροκάστρου, όπου από αριστερά διακρίνονται: Ο Χώρος Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*) τετράγωνης κάτοψης (πλήρως κατεστραμμένος σήμερα) με τον ημισφαιρικό θόλο και τον κυκλικό «φωταγωγό» στην απόληξη του θόλου. Στα δεξιά του διακρίνεται το εσωτερικό του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) και δεξιότερα το εσωτερικό του θερμού χώρου (*sicaklik*) που στεγάζονταν από θόλους μορφής *Bell dome*, και φέρουν τις φωτιστικές οπές (*fil gözü*). Στα δεξιά του χαμάμ διακρίνεται ο χώρος της Δεξαμενής νερού με τον χώρο της Εστίας, που αμφότεροι στεγάζονται με κεκλιμένη στέγη.

τικών και άλλων δημοσίων κτιρίων διαμορφωνόταν ως προς την αρχιτεκτονική παραγωγή μέσω «τοπικών οικοδομικών παραδόσεων (αυτές οι πηγές γνώσης που ο Clifford Geertz αποκαλεί “τοπική γνώση”). Συγκεκριμένες τέτοιες τοπικές παραδόσεις έπαιξαν τον ρόλο των υπερτοπικών κέντρων με μοντέλα μετάδοσης της αρχιτεκτονικής γνώσης μέσω παραδειγμάτων και μέσω προφορικής ή οπτικής πληροφόρησης (μέσω αρχιτεκτονικών σχεδίων). Αυτά τα μοντέλα μετάδοσης της γνώσης μπορεί να κατανοηθούν ως συνεχιστές προηγούμενων παραδοσιακών μορφών μετάδοσης γνώσης στην αρχιτεκτονική και στην παράδοση των συντεχνιών των κτιστών/μαστόρων»⁴⁷. Το ότι τα χαρακτηριστικά του χαμάμ του Elbasan συναντώνται και στο χαμάμ του Σιδηροκάστρου «είναι φυσικό συνεπακόλουθο, δεδομένου ότι τα λουτρά της ελληνικής επικράτειας δεν αποτελούν αυθεντικούς ή πρωτογενείς αρχιτεκτονικούς τύπους, μιας και εναρμονίζονται προς τα κτιριολογικά πρότυπα, τα ρυθμολογικά και οικοδομικά χαρακτηριστικά που συναντάμε σε όλη σχεδόν την Οθωμανική επικράτεια»⁴⁸.

47. Renata Holod, «Text, Plan and Building: On the Transmission of Architectural Knowledge», in *Theories and Principles of Design in the Architecture of Islamic Societies*, Margaret Bentley Sevcenko (ed.), Cambridge, Massachusetts: Aga Khan Program for Islamic Architecture, 1988, σ. 1.

48. «Τα συνεργεία των συντεχνιών μετακινούνταν δίχως περιορισμούς από περιοχή

Εικ. 51. Φωτογραφία από τον διπλό χώρο του χλιαρού τμήματος (*soşukluk*), κεντρικό και μικρότερο παράπλευρο, στο ανδρικό (δυτικό) τμήμα του χαμάμ. Διακρίνεται ο κατεστραμμένος θόλος του κεντρικού τμήματος και τα οξυκόρυφα τόξα, όπου το δεξί οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα ένωσε το κεντρικό χλιαρό τμήμα με τον μακρόστενο παράπλευρο χώρο (διακρίνεται ο τοίχος του στο βάθος όπου είναι ανηρτημένα τα εργαλεία του συνεργείου) που στεγαζόταν από τρεις μικρούς θόλους σε παράταξη. Το αριστερό άνοιγμα δεν υπήρχε και διανοίχθηκε εκ των υστέρων για τη λειτουργία (είσοδο) του συνεργείου. Αντιστοιχούσε σε τοίχο ανάμεσα στο χώρο του κεντρικού χλιαρού τμήματος και στο χώρο της Εισόδου/Αποδυτηρίων (*camekân*), που είναι πια κατεστραμμένοι. - (φωτ.τ.σ., 2017).

σε περιοχή. Εφάρμοζαν τις δικές τους οικοδομικές τεχνικές και το μόνο που άλλαξε ήταν τα τοπικά υλικά -ανάλογα βέβαια με το διατιθέμενο οικόπεδο και τα οικονομικά του εκάστοτε χορηγού... Οι κατόψεις των λουτρών προσαρμόζονταν κατά περίπτωση σε ένα υιοθετημένο πρότυπο... Οι Οθωμανοί αρχιτέκτονες βασίζονταν σε ένα κώδικα κατασκευαστικών τεχνικών και κανόνων αναλογιών, που διαβιβάζονταν από τον αρχιμάστορα στον μαθητευόμενο τεχνίτη σαν μυστικό της συντεχνίας. Ο ελλαδικός χώρος ήταν μια μικρή επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και έτσι οι διαδικασίες παραγωγής των αρχιτεκτονημάτων δεν διέφεραν από τις αντίστοιχες στις μεγάλες (οθωμανικές) πόλεις, όπως την Κωνσταντινούπολη, την Προύσα, την Αδριανούπολη», Ελένη Κανετάκη, ό.π., σ. 346.

Εικ. 52, 53. Η αριστερή φωτογραφία αποτυπώνει το χώρο του χλιαρού τμήματος (*soğukluk*) στο ανδρικό (δυτικό) τμήμα με τον κατεστραμμένο θόλο. Διακρίνονται τα δύο οξυκόρυφα τόξα που αντιστοιχούσαν σε δύο διαχωριστικούς τοίχους (που είναι εμφανές ότι διανοίχθηκαν πρόχειρα, για να «διευκολυνθεί» η λειτουργία του σινεργείου). Το εμπρός αριστερά τόξο αντιστοιχεί στον ενδιάμεσο τοίχο μεταξύ χλιαρού και θερμού (στο βάθος) χώρου του ανδρικού τμήματος. Το προς τα δεξιά τόξο αντιστοιχεί στο διαχωριστικό τοίχο μεταξύ των χλιαρών χώρων του ανδρικού (κέντρο της φωτογραφίας) και γυναικείου (στα δεξιά) τμήματος του λουτρού. Στην δεξιά φωτογραφία αποτυπώνεται το μικρό οξυκόρυφο χαμηλό άνοιγμα από το γυναικείο τμήμα, που οδηγούσε από το χλιαρό τμήμα (διακρίνεται στο βάθος) στο θερμό χώρο του χαμάμ (φωτ.τ.σ., 2017).

Στη συνέχεια γίνεται συσχέτιση των φωτογραφιών του M. Kiel από το 1974 με τις αντίστοιχες σημερινές, 43 χρόνια μετά, όπου παρατηρείται ότι δεν υπάρχει περαιτέρω αλλοίωση στο μνημείο. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό στη διαμόρφωση των χλιαρών τμημάτων και των θερμών χώρων, ενώ είναι ευτύχημα ότι έχουν διασωθεί οι δύο θόλοι από το γυναικείο τμήμα του λουτρού που αντιστοιχούσαν στο χλιαρό και στο θερμό χώρο αντίστοιχα. Αναλλοίωτα επιβιώνουν και τα οξυκόρυφα τοξωτά ανοίγματα. Οι κύριες καταστροφές στο μνημείο συντελέστηκαν κατά την περίοδο ανέγερσης της κατοικίας στον πάνω όροφο, με την ολοκληρωτική κατεδάφιση των κλασικής μορφολογίας δίδυμων τετραγωνικής κάτοψης χώρων των αποδυτηρίων (*camekân*), και την κατεδάφιση των θόλων στο ανδρικό τμήμα του λουτρού.

Παράλληλα, στο γυναικείο τμήμα του λουτρού, επιβιώνουν έως και σήμερα δύο από τα μικρά οξυκόρυφα χαμηλά ανοίγματα, που συνέδεαν τους χώρους, που ήταν έτσι κατασκευασμένα ώστε να μην χάνεται η θερμοκρασία των χώρων σε κάθε μετάβαση του λουόμενου από το ένα τμήμα του λουτρού στο επόμενο. Το πρώτο από τα δύο μικρά αυτά ανοίγματα οδηγούσε από το στενόμακρο διάδρομο στο χλιαρό τμήμα του

Εικ. 54, 55. Η αριστερή φωτογραφία αποτυπώνει το χώρο του χλιαρού τμήματος στο γυναικείο τμήμα (ανατολικό) του χαμάμι. Το οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα που διακρίνεται ένωνε τον κεντρικό χώρο του κεντρικού χλιαρού τμήματος με το θόλο με τον μακρόστενο δεύτερο χώρο του χλιαρού τμήματος (διακρίνεται ο τοίχος στο βάθος με το ξύλινο ράφι) που έφερε σκαφοειδή στέγαση. Με το σχήμα της έλλειψη σημειώνεται το μικρό οξυκόρυφο χαμηλό άνοιγμα που οδηγούσε από τον μακρόστενο διάδρομο στο χλιαρό τμήμα του γυναικείου τμήματος του χαμάμι. Στη δεξιά φωτογραφία αποτυπώνεται ο θόλος του κεντρικού αυτού χλιαρού τμήματος, όπου διακρίνεται και η διάταξη σε ομόκεντρους κύκλους των φωτιστικών οπών που αποτυπώνεται και στην κάτοψη του M. Kiel (φωτ.τ.σ., 2017).

Εικ. 56, 57. Η αριστερή φωτογραφία αποτυπώνει το θερμό χώρο στο γυναικείο τμήμα του χαμάμι. Στο επάνω τμήμα της φωτογραφίας διακρίνεται η βάση του θόλου. Στη δεξιά φωτογραφία αποτυπώνεται ο θόλος του θερμού αυτού χώρου, όπου διακρίνεται η αστεροειδής διάταξη των φωτιστικών οπών, διάταξη που αποτυπώνεται και στην κάτοψη του M. Kiel (φωτ.τ.σ., 2017).

γυναικειού τμήματος του λουτρού, ενώ το δεύτερο άνοιγμα οδηγούσε από το γλιαρό τμήμα στο θερμό χώρο του γυναικειού λουτρού. Είναι σημαντικό ότι διατηρούνται στο ανδρικό, αλλά και στο γυναικείο τμήμα, οι διπλοί χώροι των γλιαρών τμημάτων, εκ των οποίων ο μεγαλύτερος καλύπτονταν από θόλο, ενώ ο δεύτερος που ήταν σαφώς μικρότερος και στενόμακρος ήταν συμπληρωματικός του κεντρικού χώρου. Οι διπλοί αυτοί χώροι διαχωρίζονται μεταξύ τους με ένα οξυκόρυφο τοξωτό άνοιγμα που δεσπόζει στο γλιαρό τμήμα (εικ. 48, 49 και 51).

Ε4. Πύργος του Ωρολογιού

Ανατρέχοντας στα υπόλοιπα μνημεία, στο νότιο τμήμα του οικισμού υπήρχε Πύργος του Ωρολογιού, σήμα κατατεθέν των οθωμανικών πόλεων της ύστερης συνήθως οθωμανικής περιόδου (σημείο 12 της αρίθμησης του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου που αναλύει τον χάρτη του Chabert)⁴⁹, που καταγράφεται και σε φωτογραφία εποχής (εικ. 32), στην κορυφή του φυσικού λόφου, στο σημείο που αργότερα ανεγέρθηκε το μνημείο των πεσόντων και σήμερα υπάρχει το Τουριστικό Περίπτερο του ΕΟΤ.

Ε5. Μεντρεσέδες

Στον χάρτη του Chabert, όπως έχουμε ήδη αναλύσει, αποτυπωνόταν και ένας μεντρεσές με το τζαμί του-που θα πρέπει να ήταν ενσωματωμένο στο συγκρότημα του μεντρεσέ- (σημείο 6 της αρίθμησης του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου). Εκτός από τον συγκεκριμένο μεντρεσέ, αναφέρεται από μελετητές η ύπαρξη και άλλων τριών⁵⁰. Τα ονόματα δύο εκ των τεσσάρων αυτών συνολικά μεντρεσέδων καταγράφει ο Ayverdi στον αναλυτικό του κατάλογο και συγκεκριμένα: τον μεντρεσέ του Seyyid Ahmed bin Abdullah Bey Medresesi στον μαχαλά/συννοικία του Eski Camii και τον μεντρεσέ του Abdullah bin Emin Ağa Medresesi⁵¹. Ο Γ. Στιβαρός καταγράφει επίσης της ύπαρξη δύο σχο-

49. Στο λόφο του Πύργου του Ωρολογιού ανεγέρθη στα 1920 το Ηρώ των πεσόντων. Στη συνέχεια στο χώρο αυτό ανεγέρθηκε το 1962 από τον ΕΟΤ το Τουριστικό Περίπτερο της πόλης, με αποτέλεσμα το Ηρώ να απομακρυνθεί από τον περιβλεπτό αυτόν χώρο, μια επέμβαση που κατακρίθηκε από μεγάλο μέρος των κατοίκων, καθώς με την πράξη αυτή εξαλείφθηκε ένα σύμβολο σημαντικής ιστορικής μνήμης για την πόλη (Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 444).

50. Michael Kiel, ό.π., σ. 152· Νικ. Παν. Σααράτος, ό.π., σ. 91.

51. Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, *Avrupa'da Osmanli Mimârî Eserleri*, Kitap V, Yunanistan, σ. 205 (ο μεντρεσές του Seyyid Ahmed bin Abdullah Bey Medresesi αναφέρεται στο item no 225, ενώ του Abdullah bin Emin Ağa Medresesi αναφέρεται στο item no 223).

λείων (*mekter*) για τα παιδιά⁵². Θα πρέπει να υπήρχε και τρίτο σχολείο σύμφωνα με την αναφορά του M. Kiel⁵³.

Ε6. Κονάκι του Μπέη - Διοικητήριο/Καϊμακλίκι

Παράλληλα δίπλα στη ΝΔ κύρια είσοδο του οικισμού, παραπλεύρως της αμαξωτής οδού που οδηγούσε στην πόλη των Σερρών, ήταν χωροθετημένο το κονάκι του Μπέη - το διοικητήριο/καϊμακλίκι (*σημείο 10 της αρίθμησης του επεξηγηματικού χάρτη του Ν. Μουτσόπουλου*), στο ίδιο σημείο που ορθώνεται σήμερα η Λέσχη Αξιωματικών. Προέκυψε εκτός της συνκεντρικής πόλης της οθωμανικής περιόδου (εικ. 15, Α΄ Μέρους της μελέτης, στο πάνω δεξιά τμήμα της φωτογραφίας) λόγω της ανάγκης εξεύρεσης του αναγκαίου ελεύθερου χώρου για τη συγκεκριμένη χρήση, που προϋπέθετε μεγάλη έκταση, και που λόγω της πυκνής οικιστικής δομής δεν ήταν δυνατόν να εξυρευθεί εσωτερικά της υπάρχουσας πόλης. Γι' αυτό και επιλέχθηκε μια καθ' όλα αδόμητη περιοχή που κάλυπτε απόλυτα τις ανάγκες της συγκεκριμένης χρήσης. Σε Λέσχη (εντευκτήριο) αξιωματικών μετατράπηκε μετά την απελευθέρωση της πόλης, το 1914⁵⁴.

Ε7. Πύλες του οικισμού

Στον ίδιο χάρτη σημειώνονται παράλληλα και δύο πύλες του οικισμού: Η πρώτη (*σημείο 8*) αποτελούσε την κύρια είσοδο της πόλης, απ' όπου ξεκινούσε και ο αμαξωτός δρόμος για τις Σέρρες, με το κονάκι του Μπέη να χωροθετείται ακριβώς δίπλα της, ενώ η δεύτερη (*σημείο 9*) βρισκόταν ανατολικότερα.

Ε8. Χάνι

Έξω από τον οικισμό, στο ΒΔ τμήμα του, υπήρχε ένα Χάνι (*σημείο 7*) για την εξυπηρέτηση των ταξιδιωτών, ενώ στα ανατολικά του οικισμού καταγράφεται και ένα μετόχι (*σημείο 11*). Μεταγενέστερο χάνι καταγράφεται σε φωτογραφίες των αρχών του 20^{ου} αι. παραπλεύρως του γεφυριού του Κρουσοβίτη, εξυπηρετώντας την διαμονή των ταξιδιωτών σε κεντρικό, κομβικό σημείο της πόλης.

Ε9. Πέτρινο γεφύρι

Σε μια μαρτυρία για την μορφή της πόλης, ο Ν. Σχινάς το 1886 ανα-

52. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 535.

53. Michael Kiel, ό.π., σ. 152.

54. Βασίλης Τζανακάρης, *Το ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ επί πτερυγών ιστορίας*, Έκδοση Δήμου Σιδηροκάστρου, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 43-44.

φέρεται στη λίθινη, τρίτοξη γέφυρα (κατασκευασμένη κατά την ηπειρώτικη τυπολογία) που ένωνε τα δύο τμήματα του οικισμού⁵⁵. Σήμερα στη θέση της υπάρχει η σύγχρονη γέφυρα από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η γέφυρα καταγράφεται και στην τρίτη αυτοχρωματική φωτογραφία της αποστολής του οπερατέρ Stéphane Passet⁵⁶ απεσταλμένου στη Μακεδονία του Ιδρύματος “Archives de la Planète” (Αρχεία του Πλανήτη), φέρει ημερομηνία 17 Σεπτεμβρίου 1913, όπως και οι άλλες δύο, και κωδικό (A 3900). Παρουσιάζει σε πρώτο πλάνο το τρίτοξο πέτρινο γεφύρι (γέφυρα του Κρουσοβίτη ή γέφυρα του «Σταυρού»⁵⁷).

Εικ. 58. Αυτοχρωματική φωτογραφία της αποστολής του Ιδρύματος “Archives de la Planète” (Αρχεία του Πλανήτη) με κωδικό (A 3900) με ημερομηνία λήψης την 17η Σεπτεμβρίου 1913 με το τρίτοξο πέτρινο γεφύρι (γέφυρα του Κρουσοβίτη ή γέφυρα του Σταυρού) που ήταν χτισμένο κατά την ηπειρώτικη τυπολογία. Διακρίνεται ακριβώς πίσω από τη γέφυρα ο πύργος του Ανδρόνικου Γ', περιστοιχιζόμενος από κατοικίες, και ακόμη πιο βόρεια η συνολική ανάπτυξη των οικιών στο λοφώδες Βαρόσι (Πηγή: <http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>).

55. Ν. Σχινάς, *Οδοιπορικοί σημειώσεις Μακεδονίας*, τ. Β', Αθήνα, 1886, σ. 424.

56. Όπως αναγράφεται στην καρτέλα της φωτογραφίας από τα αρχεία του Ιδρύματος “Archives de la Planète” - Αρχεία του Πλανήτη (<http://collections.albert-kahn.hauts-de-seine.fr/>).

57. Η γέφυρα ονομαζόταν επίσης του «Σταυρού» γιατί από εκεί έριχναν το σταυρό κατά το έθιμο των Θεοφανείων.

Στη φωτογραφία καταγράφεται το μεγάλο κεντρικό άνοιγμα που είχε μορφή καταβιβασμένου κυκλικού τόξου, ενώ άλλα δύο μεγάλα τόξα, μικρότερα του κεντρικού και με χαμηλότερο σημείο στέψης τους, βρίσκονται εκατέρωθεν. Υπήρχαν και οι γνωστές ανακουφιστικές οπές (ορθογώνια παράθυρα με τοξωτά ανοίγματα στο επάνω μέρος) για το ενδεχόμενο υπερχειλίσισης του ποταμού, αφού η σφοδρότητα της ροής του ποταμού κατά τους χειμερινούς μήνες ήταν μεγάλη, στοιχείο που καταγράφεται και στις αναφορές των περιηγητών, με παράλληλες καταστροφές από τις πλημμύρες στις καλλιέργειες στον κάμπο των Σερρών, που ανοιγόταν νότια της πόλης του Δεμίρ-Χισάρ. Στη φωτογραφία μπορεί να δει κανείς τις ημιλαξευτές πέτρες τοποθετημένες όρθιες εν είδη στηθαίου, κατά τον παραδοσιακό τρόπο, ενώ παράλληλα βόρεια της γέφυρας εμφανίζεται περίοπτος ο πύργος του Ανδρόνικου Γ', περιστοιχιζόμενος από κατοικίες, και ακόμη πιο βόρεια η ανάπτυξη των οικιών στο λοφώδες Βαρόσι. Τέλος τη σκηνή κλείνει ειδυλλιακά ένα παρατημένο ξύλινο άρο στην ανατολική όχθη του ποταμού⁵⁸.

Ε10. Χριστιανικοί ναοί

Όσον αφορά τους χριστιανικούς ναούς ο Ν. Σχινάς αναφέρει 2 εκκλησίες, από τις οποίες η πρώτη θα πρέπει να αντιστοιχεί στη Μητρόπολη στο Βαρόσι και η δεύτερη στον ναό του Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας και Αγίας Ζώνης που βρίσκεται γαντζωμένος στη βάση του απότομου βράχου του Ισσαρίου, που στεφανώνεται από το κάστρο. Για τον παλιό ναό της μητρόπολης (ο σημερινός χρονολογείται από το 18^ο αι. και συγκεκριμένα στα 1728⁵⁹). Ο δεύτερος ναός του Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας και Αγίας Ζώνης που αποτελεί ουσιαστικά αρχαίο μακεδονικό τάφο⁶⁰ περιγράφεται για πρώτη φορά από τον Γ. Στιβαρό το 1878, που αναφέρει: *«κάλλιστα σώζεται προς το δυτικόν του βράχου ολίγον υψηλά εκ του εδάφους, άνωθεν των κήπων των ροϊδιών, εν τω βράχω λελατομημένος ναός χριστιανικός, προς ον ανεβαίνει τις δια κλίμακας προστιθέμενης, και εισάγεται δια μικράς εισόδου, εκατέρωθεν της οποίας σώζονται ει και εφθαρμένοι από του χρόνου, μάλλον δ' υπό λιθοβολημάτων, εικόνες αγίων, οποία και εντός αυτού, εις σχήμα θολωτόν λελατομημένου, σώζονται επί των τοιχωμά-*

58. Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Η Θεσσαλονίκη στα 1913 και 1918, Βαλκανικές Συγκυρίες», *Θεσσαλονίκη. Οι πρώτες έγχρωμες φωτογραφίες, 1913 & 1818*, κατάλογος έκθεσης, εκδόσεις Ολκός, Αθήνα, 1999, σ. 42. Λίλα Θεοδορίδου-Σωτηρίου, *ό.π.*, σσ. 429-430.

59. Ν. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σσ. 186-187.

60. *ό.π.*, σσ. 192-207.

των του πολλάι εφθαρμένοι. Ο ναός ούτος, απλούς κατά το σχέδιον,

διότι σύγκειται εξ' ενός μόνον μικρού κοιλώματος, είνε βεβαίως Βυζαντινής εποχής και δύναται να μαρτυρήση ωσαύτως ότι υπήρξε υπό την ρίζαν του βράχου του χριστιανικός οικισμός αλλά τίποτε περισσότερο παρά τούτο και μόνον»⁶¹. Εδώ παράλληλα ο Γ. Στιβαρός εικάζει ότι σε συσχετισμό με το βυζαντινό διαμορφωμένο αυτόν ναό θα πρέπει να υπήρχε και βυζαντινός οικιστικός πυρήνας πέριξ του, χωρίς αυτό να είναι αποδεδειγμένο.

Στη μελέτη του για την Ηράκλεια Σιντική ο Ν. Μουτσόπουλος περιγράφει αναλυτικότερα τον ναό και προβαίνει σε μια πρώτη προσπάθεια ανασύστασης της μορφής του μακεδονικού τάφου, με πλήρη προοπτική σχεδίαση του τάφου και αποτύπωση των μελών του. Παράλληλα κάνει μια καταγραφή και των εθίμων που σχετίζονται με το συγκεκριμένο ναό⁶².

Εικ. 59. Παραδοσιακή γυναικεία φορεσιά από τον χριστιανικό τομέα στο Βαρόσι (προσφορά της οικογένειας Νικόλαου Καλαϊτζή). Αποτελεί πολύτιμο έκθεμα του μοναδικού στο είδος του μουσείου «Μιχάλη Τσαρτσίδη» με σπάνια συλλογή από όπλα και λοιπό πολεμικό υλικό που προέρχεται κυρίως από τα πεδία των μαχών του οχυρού Ρούπελ (φωτ.τ.σ., 2017).

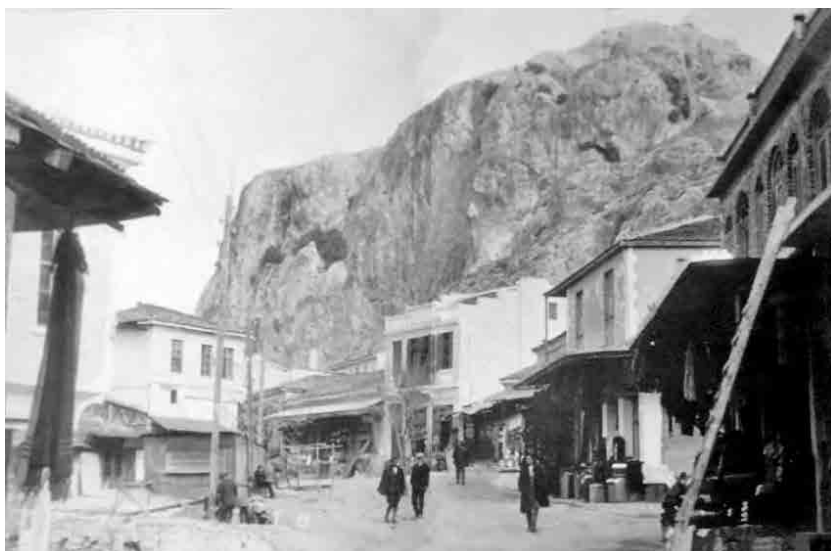
61. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 533.

62. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σσ. 192-207. Ο Ν. Μουτσόπουλος καταγράφει από διηγήσεις που είχε κατά την επίσκεψή του στο χώρο και ένα έθιμο που τελούνταν κατά την οθωμανική περίοδο, όπου «υπήρχε ανάμεσα στα βράχια ένα αναμικό δενδράκι όπου οι Τούρκισσες (Οθωμανές) κρεμούσαν κουρέλια για την ίαση ασθενειών ένα έθιμο που έχει ευρύτατη διάδοση στη Μακεδονία, στα Βαλκάνια γενικότερα και στον μικρασιατικό χώρο ως την Αρμενία» (ό.π., σ. 194). Είναι πολύ σημαντικό ότι το έθιμο αυτό καταγράφεται ως τις μέρες μας. Εν έτει 2009 κατά την επίσκεψή του στην Τραϊανούπολη αλλά και στο χωριό Θέριμες [βόρεια της Ξάνθης] ο μεγάλος οθωμανολόγος Heath W. Lowry κατά την αναζήτηση του Τεκκέ του Σουλτάνου Nefes, στην περιοχή που υπήρχε μνημειόσχημος τάφος (türbe), καταγράφει και με αντίστοιχη φωτογραφία ότι πάνω στα κλαδιά ενός δένδρου είχαν κρεμαστεί πολύχρωμα κουρέλια, διαιωνίζοντας ένα έθιμο εκατομμυρίων (Heath Lowry, *In the Footsteps of the Ottomans – A Search for Sacred Spaces & Architectural Monuments in Northern Greece*, Bahçeşehir University Press, Istanbul, 2009, σσ. 40, 122-123).

Εικ. 60. Φωτογραφία εποχής από την περίοδο της ανέγερσης του ναού του Αγ. Δημητρίου, Αγ. Κηρύκου και Ιουλίττας και Αγίας Ζώνης (1939), όπου διακρίνονται οι κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα για τη δημιουργία της εξέδρας, όπου στηρίχθηκε ο ναός. Στο βάθος της εξέδρας, προς τα δεξιά, διακρίνεται καθαρά ο λαξευμένος στον βράχο μακεδονικός τάφος (σε κύκλο), πριν αυτός κα-

λυφθεί οριστικά από την κατασκευή του ναού. Στο επάνω αριστερά τμήμα της φωτογραφίας διακρίνεται τμήμα του κάστρου στο Ισάρι (Πηγή: <http://www.sidirokastro.ga/>).

Εικ. 61. Μεσοπολεμική φωτογραφία του βόρειου τμήματος της Αγοράς που βρισκόταν σε εγγύτητα με το Τσαρσί Τζαμί (Τζαμί της Αγοράς). Διακρίνονται τα πολλά μικρά καταστήματα που καταστράφηκαν από πυρκαγιά κατά τη διάρκεια της δεύτερης βουλγαρικής κατοχής (1941-1944). Ως εκ τούτου το σύνολο της κατεστραμμένης αγοράς αποδόθηκε μετά την απελευθέρωση ως ελεύθερος κοινόχρηστος χώρος και σήμερα αποτελεί την κεντρική πλατεία Ελευθερίας (Πηγή: Βασίλης Τσανακάρης, *ό.π.*, σσ. 72-73).

Ε11. Αγορά του οθωμανικού οικισμού

Στις αναφορές που γίνονται για την αγορά του Δεμίρ-Χισάρ σημαντική είναι η περιγραφή του Ν. Σχινά, που εκτός από την επισήμανσή του για την «καλήν αγοράν» στο κέντρο της πόλης, αναφέρεται και στην εβδομαδιαία αγορά που πραγματοποιείται κάθε Σάββατο⁶³.

Ε12. Υδραγωγείο

Ο Γ. Στιβαρός στο άρθρο του, στο περιοδικό *Παρνασσός*, αναφέρεται και στο υδραγωγείο που υπήρχε και έφερνε νερό από απόσταση 4 ωρών (στην αρχή μέσω αυλακίου και κατόπιν ερχόμενο ανωτέρω της συνοικίας με πήλινους σωλήνες/κιούγκ). Οι Οθωμανοί κάτοικοι ανέφεραν ότι είχε οικοδομηθεί από τον Σουλτάνο Μουράτ Α΄, που επισκέφτηκε διερχόμενος την περιοχή του Δεμίρ-Χισάρ εν μέσω εκστρατείας προς τη Σερβία⁶⁴.

Ε13. Τεκέδες

Όσον αφορά τους τεκέδες, στη μελέτη του Reşat Öngören⁶⁵ μνημονεύονται έξι για την πόλη του Δεμίρ-Χισάρ και άλλοι δύο στα περίχωρα. Δίνονται παράλληλα οι ονομασίες για δύο από τους τεκέδες της πόλης από τον Reşat Öngören, που επιβεβαιώνονται και από τους αντίστοιχους καταλόγους του Ayverdi: το Hacı Mehmet Efendi Tekkesi⁶⁶ και το Bektaşiyiye Tekkesi⁶⁷.

Ε14. Βιοτεχνική παραγωγή

Τέλος η βιοτεχνική παραγωγή του Δεμίρ-Χισάρ επικεντρώνονταν κυρίως στη βυρσοδεψία, όπως και σε άλλες πόλεις της ίδιας περιόδου, με τον Γ. Στιβαρό να καταγράφει και τη χωροθέτησή της: Οι «βυρσοδέψαι (“ταμπάκηδες”) οΐτινες αποτελούσι συντεχνίαν μεγάλην και πλουσίαν... Εΐνε δε η βυρσοδεψική αυτών λίαν επικερδής, διότι καταναλίσκονται τα προϊόντα της μέχρις Επάνω Τζιουμαγιάς (της Βουλγαρικής), Ιστιπίου, Στρουμνίτσης, Ραδοβιτσίου, εξασκείται δε μόνο υπό Τούρκων

63. Ν. Σχινάς, ό.π.

64. Γ. Στιβαρός, «Υπομνηματικά τινες σημειώσεις περί Δεμίρ Ισσαρίου», φιλολογικό περιοδικό *Παρνασσός*, ό.π., σ. 534.

65. Reşat Öngören, “Balkanlarda Tasavvuf ve Tarikatlar/Mysticism and Religious Orders in the Balkans”, στο *Balkanlarda İslâm-Miadi Dolmayan Umut/Islam in the Balkans-Unexpired Hope*, Tika ed., Ankara, 2016, σσ. 27-80.

66. ό.π., σ. 60' Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, ό.π., σ. 205 (ο τεκές αναφέρεται στο item no 226).

67. Reşat Öngören, ό.π., σ. 60' Dr. Ekrem Hakki Ayverdi, ό.π., σ. 205 (ο τεκές αναφέρεται στο item no 224).

και μετά φιλοπονίας. Τα εργαστήριά των έχουν ακριβώς εν τω μέσω της κωμοπόλεως επί του ποταμίου παρά τη λιθίνη στερεά γεφύρα, ήτις ενώνει τας δύο συνοικίας, μεθ' ην από της ελληνικής συνοικίας κατέρχεται τις αμέσως εις την εν τω κέντρω της κωμοπόλεως αγοράν ("τσαρσί"), ένθα πάντα τα εργαστήρια..... όλως κεχωρισμένα των οικιών»⁶⁸. Την ίδια εικόνα για τα βυρσοδεψεία σε απόλυτη σχέση με τον ποταμό Κρουσοβίτη, όπου το «ύδωρ αυτού χρησιμοποιούσι τα κατά σειράν μικρά εργοστάσια βυρσοδεψικής» δίνει και ο Γ. Χατζηκυριακού που περιόδευσε την περιοχή κατά την εποχή των Μακεδονικών Πολέμων ο οποίος πιστοποιεί επίσης ότι σε αυτά «απασχολούνται οι Οθωμανοί»⁶⁹, αλλά και ο Ν. Σχινάς που στην περιγραφή του, ομιλεί για «πολλά και εκλεκτά βυρσοδεψεία»⁷⁰.

Μια επιπρόσθετη βιοτεχνική παραγωγή, αυτή της επεξεργασίας του σιδηρομεταλλεύματος, οφειλόταν στα πλούσια κοιτάσματα σιδήρου της περιοχής, με ύπαρξη λατομείων να μνημονεύεται από τα αρχαία χρόνια, ενώ παράλληλα στην κοίτη του Κρουσοβίτη, «υπήρχε σιδηρομετάλλευμα, που γνωρίζουμε ότι καμίνευαν επί τόπου έως τα χρόνια» της οθωμανικής επικυριαρχίας⁷¹.

ΣΤ. Εφαρμογή του Νέου Πολεοδομικού Σχεδίου (1934)

Ολοκληρώνοντας θα επισημαίναμε ότι η σύγχρονη πολεοδομική οργάνωση της πόλης οφείλεται στην εφαρμογή του νέου Πολεοδομικού Σχεδίου που εγκρίθηκε το 1934 (ΦΕΚ 311/Α/15.9.1934)⁷², το οποίο συμπεριέλαβε και τμήματα της ανάπτυξης που διαμορφώθηκαν στο διάβα των πέντε αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Το νέο Πολεοδομικό Σχέδιο βασίστηκε σε μια υποδειγματική κτηματογράφηση που πραγματοποιήθηκε το 1928 από συνεργείο Ρώσων τοπογράφων μηχανικών⁷³.

Η αποτύπωση αυτή μας διευκολύνει να αποκρυσταλλώσουμε την πρότερη δομή του οικισμού και το «οικιστικό απόθεμα κατά την ύστερη τουρκοκρατία (σ.τ.σ. οθωμανική κυριαρχία) στο Σιδηρόκαστρο ... (με τους) δύο ευδιάκριτους πυκνοδομημένους οικιστικούς πυρήνες, με κοινά χαρακτηριστικά τα πλατυμέτωπα κεραμοσκεπή κτίσματα με χαγιάτια ή σαχνισιά σε ορθογωνική, Γ ή Π μορφή»⁷⁴. Παράλληλα

68. Γ. Στιβαρός, ό.π., σ. 535.

69. Ν. Χατζηκυριάκου, *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη, 1962, σ. 140.

70. Ν. Σχινάς, ό.π.

71. Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 191.

72. Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου, ό.π., σ. 426.

73. ό.π., σσ. 440-441.

74. ό.π., σ. 432.

Εικ. 62. Νέο Ρυμοτομικό Σχέδιο του Σιδηροκάστρου (κλίμακα 1:2.000), που εκπονήθηκε από το τεχνικό γραφείο του Ιωάννη Παπαϊωάννου (εγκρίθηκε με το ΦΕΚ/311/15.9.1934). Διακρίνεται κυρίως το νότιο πεδινό τμήμα όπου κατοικούσαν οι Οθωμανοί, ενώ στο πάνω μέρος αποτυπώνεται ένα μικρό (το νότιο) τμήμα από το Βαρόσι. Η Μελέτη βασίστηκε σε μια υποδειγματική κτηματογράφηση που πραγματοποιήθηκε το 1928 από συνεργείο Ρώσων τοπογράφων μηχανικών (Πηγή: Νίκος Δαλάκης, Διπλωματική Εργασία με τίτλο: «Ατλαντας των Πολεοδομικών και Χωροταξικών Σχεδίων του Ελληνικού Χώρου, 1828-2011», ΑΠΘ, 2011, σ. 87).

συναντούμε και περιπτώσεις κατοικιών με επιζωγραφισμένα οριζόντια ή καμπύλα αετώματα, ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, «παρόμοιο μ' αυτά που συναντώνται στο γειτονικό Μελένικο και σ' άλλους οικισμούς της άνω κοιλάδας του Στρυμόνα... Οι ομοιότητες των παλιών σπιτιών του Σιδηροκάστρου με τα αντίστοιχα του Μελένικου είναι εμφανείς. Πιθανόν μετακινούμενα ισνάφια μαστόρων να έκτιζαν σπίτια στους δύο οικισμούς που είχαν πάντοτε στενές σχέσεις μεταξύ τους. Σιδηρόκαστρο και Μελένικο είχαν και γεωμορφολογικές ομοιότητες, διασχίζονταν από χειμάρρους και οριοθετούνταν από θεόρατους βράχους»⁷⁵, διαμορφώνοντας ιδιαίτερα παραδοσιακά χαρακτηριστικά, που στο Σιδηρόκαστρο διατηρούνται σε μεγάλο βαθμό μέχρι σήμερα στο Βαρόσι, στοιχείο που παράλληλα οφείλεται και στο γεγονός ότι η περιοχή βορειότερα του ναού του Αγ. Γεωργίου δεν εντάχθηκε στο νέο Πολεοδομικό Σχέδιο, και χαρακτηρίστηκε ως οικισμός προ του 1923, διατηρώντας «(εξαιτίας της μη ένταξής του) τα παλιά χαρακτηριστι-

Εικ. 63. Αποτύπωση του Βαροσιού (δεκαετία 1980). Διακρίνεται η παραδοσιακή, δαιδαλώδης μορφή του οικιστικού αυτού πυρήνα, που διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τα χαρακτηριστικά της πολεοδομικής ανάπτυξης και δομής, αλλά και της παράλληλης μορφολογίας των κτισμάτων, της οθωμανικής περιόδου (Πηγή: Ν. Μουτσόπουλος, ό.π., σελ. 178, Εικ. 4).

75. ό.π., σσ. 432-433.

κά του (στενοί οφιοειδείς δρόμοι και χαμηλή δόμηση)»⁷⁶, διατηρώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την πολεοδομική και οικιστική δομή της οθωμανικής περιόδου.

Οι οικιστικές και πολεοδομικές αυτές δομές έχουν από την άποψη αυτή τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της μεταβυζαντινής, οθωμανικής περιόδου, που θα πρέπει με κάθε τρόπο να προστατευθούν και ενισχυθούν ως προς τη διατήρησή τους, αφού αποτελούν τα μοναδικά αντιπροσωπευτικά δείγματα της ταραχόδους και μακρινής εκείνης περιόδου. Μπορεί να επιβιώνουν ψήγματα των οθωμανικών δημοσίων κτιρίων, όπως το χαμάμ και ο ΝΑ τοίχος του τζαμιού της αγοράς, αλλά ακριβώς αυτά θα πρέπει να αποκατασταθούν από το Υπουργείο Πολιτισμού και να ενταχθούν στην ιστορική μνήμη του πολεοδομικού ιστού της πόλης, αποτελώντας κατ' αυτόν τον τρόπο έναν ενιαίο σύνολο σε συνδυασμό με το αντίστοιχο οικιστικό απόθεμα της ίδιας περιόδου που επιβιώνει κυρίως στο Βαρόσι, με κάποια εξαιρετικά παραδείγματα να βρίσκονται, ακόμα σήμερα, σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, τα οποία θα πρέπει κι αυτά με τη σειρά τους να προστατευτούν και αναδειχθούν. Σε αυτό αποσκοπεί και η σύνταξη της παρούσας μελέτης. Τα πρόσφατα παραδείγματα της αποκατάστασης σημαντικών μεμονωμένων κτιρίων από την Μητρόπολη Σιδηροκάστρου, για στέγαση των γραφείων και του εκκλησιαστικού της μουσείου, αποτελούν προσπάθειες που θα πρέπει να συνεχιστούν και ενισχυθούν στο μέλλον. Αυτή η ιστορική μνήμη, μαζί με το γρανιτένιο βράχο και το βυζαντινό της κάστρο κάνει τον κάθνα που εμβαθύνει στην ιστορία της να τη διατηρεί ως οικεία, ιδιαίτερη και σημαίνουσα πόλη. Αυτό και μόνο μπορεί να εγγυηθεί το μέλλον της, σε συνδυασμό με τα φυσικά της πλεονέκτημα και την προστιθέμενη αξία του σημαντικού γεωθερμικού της πεδίου αλλά και την εξαιρετική και ανταγωνιστική της θέση ως περιοχή σημαντικής ανάπτυξης ανανεώσιμων πηγών ενέργειας.

76. ό.π., σ. 441.

VASSILIS KOSTOVASSILIS

URBAN PLANNING ANALYSIS OF THE NORTH-
ERN GREEK TOWN OF SIDIROKASTRO (*Demir-Hisar*,
Temürhisâr), DURING THE OTTOMAN ERA

Abstract

The ottoman period for the northern Greek town of Sidirokastron extends from the conquest of the town, in 1383, till its liberation by the Greek army, in 1913. The wider area consisted an important axis from the ancient times towards the Balkan Peninsula and vice versa. At the top of the enormous rock that dominates the town, a powerful byzantine castle remains today, with the same byzantine name: Sidirokastron (which means: iron castle). This castle is mentioned in various sources, as early as 1000 AD. The ottoman name of the town, *Demir-Hisar* or *Temürhisâr*, is a direct translation of the byzantine name. Additional to the castle, the byzantine tower of the emperor Andronikos 3rd (Palaiologos) still stands today, near a bridge, with a powerful river, the “Kroussovitis” river, passing by the bridge.

The population census, produced for tax reasons, for the specific years 1444, 1453, 1464/65, 1478/1479, 1519, 1530 and 1569, are important information sources, concerning the population growth and its formation (according to several ethnic and religious groups). In 1444 the muslim families consist only the 18,5% of the total, while progressively the rate increased to 33%, reaching 40% in 1519. From 1832 till the liberation of the town in 1913, this rate was kept as high as 65%-75%.

Concerning the ottoman monuments of the town, the report of Evliya Çelembi is of high importance. He stayed in the town for three days, during 1668, and he recorded the general categories of the monuments: mosques, mescids (small neighborhood mosques without a minaret), a hamam, the tekkes (religious places for gathering), an inn (*hani*) and the administration building of the Aga.

The most important information for the urban form of the town (and its fabric) is included in the well-known plan of the Austrian diplomat Wilhelm von Chabert (-Ostland), dated from 1832. It is considered as the first attempt for an accurate imprinting of the urban organization of the town. Five mosques are recorded at the map, namely: 1. Çarşı Camii (Mosque of the Central Market), 2. Elia Bey Camii (Mosque), at the south of the Varossi area, 3. Unknown Mosque, at the northern part of the Varossi area, 4. Eski Camii (Old Mosque/the first mosque that was erected after

the conquest of the town), 5. Veran Camii, 6. A medresse is also recorded with a mosque incorporated in its complex (while there are references for three more medresses), 7. There is also a reference for a 7th mosque, nearby the byzantine tower of the emperor Andronikos 3rd (Palaiologos) at the southern part of the Varossi area. There was a double hamam in the town, that remains today in a moderate preservation condition, near the iron bridge called “Kalkani”, of a similar typology compared to the pazzar hamam in Elbasan, Albania. This similarity gives us a stable reference point, in order to propose its reconstruction.

The Central Market, with 297 small stores (according to M. Kiel), was also developed during the ottoman period in the area that in modern times the central square of the town (a large green open space) is extended.

At the southern part of the town the Clock Tower had also been erected (a classic element of the ottoman town), up on a hill, dominating the entire area. Additionally, next to the main gate of the city (towards the SW) the administration building of the Aga was situated. Outside the town, to the NW, there was also an inn (*hani*), while six tekkes (religious places for gathering) were mentioned in the vicinity of the town and two more at the surroundings. The aqueduct, constructed by the Sultam Murat I in 1385, was bringing water from a distance of 4 hours walk.

The home manufacture of the town was focused mainly on leather-dressing, while there was an intensive labour, concerning the iron exploitation in the wider area.

Analyzing the urban parts of the town, developed by the several religious groups, the Christian neighborhoods (*mahalas*) were situated in the Varossi area (towards the northern slopes of the town), while the muslim quarter was situated at the healthier southern flat area of the town. These two quite different parts were connected by the bridge of “Kroussovitis” river. There was also the Christian gypsies quarter and another one for the Muslim gypsies.

The contemporary urban organization of the city of Sidirokastron has been based on an Urban Plan, implemented in 1934. There are specific urban characteristics of the traditional ottoman town that can be recognized in the actual city, especially in the Varossi area, with specific similarities with the city of Meleniko (at the Bulgarian boarder area nowadays). These traditional characteristics must be preserved in the near future, in order to feature the vernacular values of the city, in a more creative and qualitative approach for the further development of the broader area.